

“Artiest met een staartje”

Een onderzoek naar het gebruik van tijgers, zeeleeuwen, olifanten en kamelen in het circus

Een afstudeerproject in opdracht van de Dierenbescherming afdeling Groningen

Projectnummer: 364104

April 2006

Van Hall Instituut, Leeuwarden

Afstudeerbegeleiders: Susan Ophorst
Ineke Vogelzang

Femke Klarenbeek
Renske Kwikkel

Voorwoord

In het kader van de opleiding Diermanagement aan het van Hall Instituut te Leeuwarden hebben wij in opdracht van de Dierenbescherming Afdeling Groningen onderzoek gedaan naar de huidige stand van zaken in circussen met betrekking tot tijgers, zeeleeuwen, olifanten en kamelen in Nederland. Aan de hand van literatuurstudie, circusbezoeken en interviews zijn wij nagegaan hoe de welzijnssituatie van wilde dieren in het circus gesteld is.

We willen de Dierenbescherming Groningen hartelijk bedanken voor de mogelijkheid om deze afstudeeropdracht te doen.

Ook onze afstudeerbegeleidsters Susan Ophorst en Ineke Vogelzang willen wij bedanken voor hun hulp met het schrijven van dit rapport. Het was een prettige samenwerking en wij willen hen hartelijk danken voor hun op- en aanmerkingen en het brengen van structuur in ons verslag.

Ook willen wij de geïnterviewden bedanken voor hun tijd en inbreng.

Femke Klarenbeek

Renske Kwikkel

Leeuwarden, april 2006

Summary

This report contains the results regarding a research project on tigers, sea lions, elephants and Bactrian camel in circuses, assigned by the animal protection organization 'De Dierenbescherming'.

Several animal protection organisations and the newspapers put out that the animals in circuses are kept in bad circumstances (housing, transport) and violent training methods are used.

The aim of this research is to get vision and knowledge about the legislation, welfare and ethics of tigers, sea lions, elephants and Bactrian camels in circuses in the Netherlands.

The main question is: *"What is the present situation of the legislation, welfare en ethics for wild animals in circuses?"*

We used the following methods to answer the question; literature, several interviews with animal trainers and a zoo manager and we visit various circuses in the Netherlands who used tigers, sea lions, elephants or Bactrian camels in their show. We used the interviews and one time observations to support the literature we found.

The 'gezondheids en welzijnswet voor dieren' (GWWD) is used as legislation for circus animals. The welfare of the animals in circuses is not protected by specific legislation on circus animals by the Dutch government. The 'Vereniging Nederlandse Circus Ondernemingen' (VNCO), a non profit organisation covering all Dutch circuses, has assigned independent experts to develop specific legislation for circus animals. This is being supported by the Dutch government.

Tigers are kept in the trailers were they are also being transported in. They sometimes get an exercise cage (outside enclosure) to provide behaviour enrichment. Tigers develop stereotypic behaviour in circuses by poor conditions.

Sea lions are also kept in transport trailers. They sometimes get an outside swimming pool in summer. During the winters they are restrained to the trailers with small swimming possibilities. Hereby they develop stereotypic circle swimming. The small pools could cause eye infections by bad filtered water.

Elephants are transported in adjusted trailers and kept in circus tents. They are being picketed most time of the day in the tent. Some circuses keep their elephants in paddocks sometime during the day. When they are being picketed, they develop stereotypic weaving and head rocking.

Camels are transported in adjusted trailers, because of their height. They are kept in circus tents. This causes no welfare problems as far as known.

Training in itself is not harmful for animals. Using their natural abilities to learn decreases boredom and stereotypic behaviour. Some tricks can be harmful to elephants. Animals should not perform tricks for which they are contra prepared. An example for the elephant is standing on his front legs. This could cause joint problems.

From the ethical point of view both the interests of circuses and circus animals are very important. Circuses are depending on the animals, because they are their source of income. Improving the animal welfare situation is an ethical obligation. Therefore keeping animals in circuses is ethically not acceptable in situations where the animal welfare is in jeopardy.

The conclusion resulting out of this research is as follows. The welfare of circus animals is not being protected properly in the present situation. Specific circus legislation is now being made by 'Stichting welzijn circusdieren' (SWCD). The circuses can follow these guidelines voluntarily to receive a animal friendly quality mark.

For tigers, sea lions, elephants and camels no results have been found which prove welfare is being affected during transport. The time foregoing the transport can cause stress in the animals because of the commotion around the cages.

All animals that where studied during this research need better outside enclosures to ensure they can display their natural behaviour. The inside enclosures are not satisfactory to keep the animals in permanently. For all species it is difficult to realise the social structure of the wild situation. Some tricks are harmful to the joints of elephants because they conflict with the natural abilities of the animal. For all animals, the natural preparedness should be respected during training and performances.

From ethical point of view it is not acceptable to keep animals in circuses at the present situation. This could be improved by adjusting the enclosures and tricks.

Recommendations involve future research to the circus legislation made by SWCD to ensure animal welfare improves.

Tigers, sea lions, elephants and camels need proper exercise cages and paddocks to provide in their natural needs. Trainers should adjust the tricks to the preparedness of the animals. The circus subject needs more research on the effects of housing and performance in the circuses to get more knowledge of welfare problems and future improvements.

Inhoudsopgave

<u>1</u>	<u>INLEIDING</u>	<u>7</u>
1.1	PROBLEEMBESCHRIJVING	7
1.2	DOELSTELLING	8
1.3	ONDERZOEKSVRAGEN	8
1.4	BEGRIPSBEPALING	10
1.5	LEESWIJZER	11
<u>2</u>	<u>ONDERZOEKSAANPAK</u>	<u>12</u>
2.1	ONDERZOEKSPOPULATIE	12
2.2	ONDERZOEKSTYPE	12
2.3	DATAVERZAMELINGSMETHODEN	13
2.4	VERWERKEN EN ANALYSEREN VAN DE DATA	15
<u>3</u>	<u>ONTSTAAN VAN HET CIRCUS</u>	<u>16</u>
3.1	GESCHIEDENIS VAN HET CIRCUS	16
3.2	HEDENDAAGSE CIRCUS	17
3.3	'JAAR VAN HET CIRCUS'	17
3.3	'WILDE DIEREN DE TENT UIT'	18
<u>4</u>	<u>WET EN REGELGEVING</u>	<u>19</u>
4.1	WETGEVING NEDERLAND	19
4.2	WETGEVING INTERNATIONAAL	24
4.3	CONTROLE NALEVING WET	27
4.4	ACTUELE ONTWIKKELINGEN	29
<u>5</u>	<u>TRANSPORT EN HUISVESTING</u>	<u>31</u>
5.1	STEREOTYPE GEDRAG	31
5.2	TRANSPORT	31
5.3	TIJGERS	32
5.4	SUBCONCLUSIE TIJGERS IN HET CIRCUS	36
5.5	ZEELEEUVEN	36
5.6	SUBCONCLUSIE ZEELEEUVEN IN HET CIRCUS	39
5.7	OLIFANTEN	39
5.8	SUBCONCLUSIE OLIFANTEN IN HET CIRCUS	43
5.9	KAMELEN	43
5.10	SUBCONCLUSIE KAMELEN IN HET CIRCUS	44

6	<u>TRAINING EN VOORSTELLING</u>	46
6.2	LEERPROCESSEN	46
6.3	BEPERKINGEN LEERGEDRAG	48
6.4	TRAININGSMETHODEN ALGEMEEN	49
6.5	INVLOED VAN TRAINING OP DIEREN	49
6.6	TIJGERS	51
6.7	ZEELEEUWEN	54
6.8	OLIFANTEN	56
6.9	KAMELEN	61
6.10	MISSTANDEN TRAINING ALGEMEEN	63
6.11	SUBCONCLUSIE	65
7	<u>ETHIEK</u>	66
7.1	BETROKKEN PARTIJEN	66
7.2	NOODZAKELIJKHEID GEBRUIK WILDE DIEREN IN HET CIRCUS	66
7.3	HOUDINGEN	68
7.4	BELANGEN	69
7.6	HET BEPERKEN VAN DE SCHADE	72
7.7	MORELE PRINCIPES	72
7.8	AFWEGING	76
8	<u>CONCLUSIE</u>	78
9	<u>AANBEVELINGEN</u>	80
9.1	WET EN REGELGEVING	80
9.2	TRANSPORT	81
9.3	HUISVESTING	81
9.4	TRAINING EN VOORSTELLING	82
9.5	ETHIEK	83
10	<u>DISCUSSIE</u>	84
	<u>BRONNENLIJST</u>	85

BIJLAGE I INTERVIEWS

BIJLAGE II WAARNEMINGEN BIJ CIRCUSSEN

BIJLAGE III NIPO ENQUETE

1 Inleiding

Het houden van wilde dieren in het circus is een omstreden onderwerp geworden. De reden hiervoor is de verandering van de houding van de mensen aanzien van dieren en in het bijzonder wilde dieren en hun welzijn.

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het probleem rondom circUSDieren, de doelstelling van het onderzoek, de onderzoeksvragen en het hoofdstuk wordt afgesloten met een leeswijzer voor dit verslag.

1.1 Probleembeschrijving

In Nederland alleen al zijn 20 circussen (I1, Ministerie LNV), waarvan er 13 zijn aangesloten bij de Vereniging van Nederlandse Circus Ondernemingen (I2, VNCO). Hiervan maken op dit moment twee circussen gebruik van wilde dieren; Circus Herman Renz en Circus Moskou. De wilde dieren die zij gebruiken zijn de tijger en de olifant. Daarnaast wordt er in het circus ook gebruik gemaakt van gedomesticeerde dieren zoals honden, katten, duiven, ezels, koeien en paarden.

De Vereniging van Nederlandse Circus Ondernemingen (VNCO) is een organisatie die de belangen van Nederlandse circussen behartigt. Ze bestaat sinds 20 oktober 1995. Nederlandse circusondernemingen die de door de VNCO opgestelde gedragsregels onderschrijven, kunnen lid worden. Op dit moment zijn alle vooraanstaande Nederlandse reizende circussen lid van de VNCO (I2, VNCO).

Deze winter waren er negentien circussen die een wintervoorstelling hadden. Hiervan reisden er drie door het hele land en de rest had een vaste staanplaats in de grotere steden. De wilde dieren die gebruikt werden in de wintercircussen zijn olifanten, zeeleeuwen, leeuwen, tijgers, zebra's en kamelen.

Verder treden er regelmatig buitenlandse circussen op in Nederland, met een grote diversiteit aan wilde dieren in hun voorstellingen.

Een voorbeeld is het Oostenrijkse circus Belly Wien. Zij maken gebruik van tijgers, slangen en een giraffe in hun show. Daarnaast reizen er nog verschillende dieren met het circus mee, zoals leeuwen, emoes, berberapen en geiten (I3, Stichting AAP).

De dieren waarmee in het circus wordt opgetreden zijn in te delen in de volgende categorieën: carnivoren, primaten, hoefdieren, reptielen en vogels.

Uit onderzoek naar circussen in Groot-Brittannië is naar voren gekomen dat de volgende dieren het meest gebruikt worden: (Kiley-Worthington M, 1990)

- carnivoren: tijger, leeuw, luipaard
- primaten: rhesusaap
- hoefdieren: Indische olifant, kameel, lama, zebra
- vogels: roodstaart papagaai, kanarie, emoe
- reptielen: Indiase en Afrikaanse python

Dierenbeschermingsorganisaties en de pers hebben de aandacht gevestigd op de huisvesting en trainingsmethoden van de circusdieren. In het buitenland is (beeld) materiaal gepubliceerd (I4, PETA) waarop mishandelingen tijdens de training te zien zijn. Tevens tonen de beelden de manier van huisvesten. Dit heeft geleid tot een discussie over het houden van wilde dieren in het circus. Deze aandacht heeft ook andere aspecten aan het licht gebracht, zoals het gebrek aan regelgeving. Dit heeft er toe geleid dat een aantal dierenbeschermingsorganisaties nu pleiten voor een algemeen verbod op wilde dieren in het circus in Nederland.

De Dierenbescherming Afdeling Groningen heeft naar aanleiding hiervan opdracht gegeven aan diermanagement studenten van het van Hall Instituut te Leeuwarden, om een onafhankelijk onderzoek te doen ter ondersteuning van hun standpunt.

1.2 Doelstelling

Het onderzoeksdoel is kennis en inzicht verkrijgen in de huidige wet- en regelgeving, welzijn en ethiek van wilde dieren in het circus.

Het onderzoek beoogt voor alle belanghebbenden bij te dragen aan kennis van- en inzicht in de situatie van de wilde dieren in het circus.

1.3 Onderzoeksvragen

Uit deze doelstelling kwamen de volgende hoofdvragen naar voren. Om de hoofdvragen te kunnen beantwoorden, zijn de volgende subvragen opgesteld:

Hoofdvraag

Wat is de huidige stand van zaken betreffende de wet en regelgeving, het welzijn en de ethiek bij het houden van wilde dieren in het circus?

1) Hoe wordt het welzijn van circusedieren beschermd?

- a. Welke wet- en regelgeving is van toepassing op wilde dieren in de in Nederland optredende circussen?
- b. Heeft de circusbranche zelf regels opgesteld?
- c. Door welke instantie wordt de wet- en regelgeving van de dieren in het circus gecontroleerd?

2) In hoeverre wordt het welzijn van wilde dieren in het circus geschaad?

- a. Welke directe welzijnsproblemen komen voort uit transporteren?
  - I. Hoe worden de dieren getransporteerd?
  - II. Wat is de duur en frequentie van het transport?
- b. Welke directe welzijnsproblemen komen voort uit de manier van huisvesten?
- c. In hoeverre zijn tricks en trainingsmethode schadelijk voor het dier?
  - I. Welke directe welzijnsproblemen komen voort uit de training en voorstellingen met circusedieren?
  - II. Welke invloed heeft het trainen op de dieren?
  - III. Wat zijn de gangbare tricks die in een voorstelling worden gebruikt?
  - IV. In welke frequentie moeten de dieren optreden?
  - V. Welke trainingsmethoden worden toegepast in het circus?

3) In hoeverre is het gebruik van wilde dieren in het circus ethisch aanvaardbaar?

- a. Wat is het morele probleem?
- b. Welke partijen zijn erbij betrokken?
- c. In hoeverre is het gebruik van wilde dieren in het circus noodzakelijk?
- d. Welke houding nemen de partijen in ten aanzien van het gebruik van wilde dieren in het circus?
- e. Welke belangen spelen voor iedere partij, direct en indirect een rol?
- f. Welke alternatieven zijn er?
- g. Welke morele principes spelen een rol?
- h. Welke afweging kan er op deontologische en consequentiaalistische gronden worden gemaakt? (Pompe V, 1999)

1.4 Begripsbepaling

In deze paragraaf staan de begrippen uitgelegd, zoals ze in dit onderzoek geïnterpreteerd worden in dit onderzoek.

Welzijn:

Een toestand waarin het dier in zijn omgeving goed of normaal functioneert verwijzend naar de gezondheid van het dier (Pompe V, 1999).

Gezondheid:

Een toestand van lichamelijk, geestelijk en sociaal welbevinden (Pompe V, 1999).

Stereotype gedrag:

Stereotype gedrag is elk soort herhaaldelijk gedrag (Friend T.H en M.L Parker, 1999).

Gedragsverrijking:

Attributen of activiteiten om het natuurlijke gedrag van het dier te stimuleren (Webster J, 1995).

Wild dier

Een dier dat niet heeft blootgestaan het proces van domesticatie. De karakteristieken zijn niet beïnvloed door de mens (I5, UK Parliament).

Trick

Een vermakelijke handeling die door oefening is aangeleerd (I6, van Dale).

Circusregels

Regels die in het circus gehanteerd worden.

Moreel

Een toestand die we binnen de samenleving graag gerealiseerd willen zien (Pompe V, 1999).

Deontologie

De plicht die we hebben ten aanzien van een bepaald principe (Pompe V, 1999).

Consequentialistisch

Hoe de negatieve effecten zich tot de positieve effecten verhouden (Pompe V, 1999).

1.5 Leeswijzer

De opbouw van dit rapport is als volgt:

In hoofdstuk 2 wordt de opzet en uitvoering van het onderzoek beschreven. Dit is een overzicht van het soort onderzoek en de verschillende methoden die zijn gebruikt om de onderzoeksvragen te beantwoorden.

In hoofdstuk 3 wordt ingegaan op het ontstaan van het circus. Dit geeft inzicht in de functie en de waarde die het hedendaagse circus heeft voor de maatschappij.

In hoofdstuk 4 wordt aandacht besteed aan de huidige wet en regelgeving die van toepassing is op circusedieren. Op deze manier wordt het duidelijk hoe het welzijn van de circusedieren in Nederland beschermd is.

In hoofdstuk 5 wordt ingegaan op het welzijn van de tijgers, zeeleeuwen, olifanten en kamelen tijdens het transport en de huisvesting. Omdat transport en huisvesting belangrijke aspecten zijn bij het houden van wilde dieren in het circus, is het belangrijk om duidelijk te maken welke problemen hierbij voorkomen.

Hoofdstuk 6 sluit daar om dezelfde reden op aan met het welzijn tijdens de training en voorstelling.

Hoofdstuk 7 beschrijft de ethische afweging die gemaakt kan worden voor wilde dieren in het circus. Bij de discussie over dit onderwerp worden vaak ethische argumenten gebruikt. Om hier enig inzicht in te geven is een korte ethische analyse gemaakt.

In hoofdstuk 8 wordt de hoofdvraag beantwoord in de conclusie van dit onderzoek.

In hoofdstuk 9 worden aanbevelingen aan het circus en de dierenbescherming gedaan, en vervolgonderzoeken aangeraden die voortvloeien uit dit onderzoek.

In hoofdstuk 10 wordt afgesloten met een discussie. Hier wordt kritisch ingegaan op dit onderzoek, waardoor de knelpunten en moeilijkheden die tijdens dit onderzoek voorkwamen duidelijk worden.

2 Onderzoeksaanpak

In de inleiding zijn de onderzoeksvragen aan bod gekomen. In dit hoofdstuk worden de methoden besproken die gebruikt zijn om het onderzoek uit te voeren.

In de eerste paragraaf wordt ingegaan op de onderzoekspopulatie. In paragraaf 2.2 wordt het onderzoekstype beschreven. In paragraaf 2.3 worden de dataverzameling omschreven en in paragraaf 2.4 wordt ingegaan op de verwerking van de verschillende data.

2.1 Onderzoekspopulatie

Zoals is beschreven in de probleembeschrijving worden de dieren ingedeeld in categorieën (Kiley-Worthington M, 1990). Voor dit onderzoek is het aantal wilde diersoorten dat onderzocht werd gereduceerd. Het onderzoek heeft zich beperkt tot de carnivoren, zeezoogdieren en de hoefdieren. Reptielen, primaten en vogels werden buiten beschouwing gelaten, omdat deze dieren voor dit onderzoek in onvoldoende aantallen in circussen in Nederland gebruikt worden.

De onderzoekspopulatie bestaat uit de volgende diersoorten die in gevangenschap gehouden worden:

- carnivoren: tijger
- hoefdieren: olifant, kameel
- zeezoogdieren: zeeleeuw

2.2 Onderzoekstype

Het type onderzoek dat gebruikt is, is beschrijvend, omdat er een beeld gegeven wordt van de huidige situatie betreffende het houden van circusdieren, zonder de bedoeling een aanzet tot verklaring te geven. Er is gebruik gemaakt van een analyse van bestaand materiaal. Hiervoor is veel bruikbare data gebruikt.

Dit onderzoek is een kwalitatief onderzoek, waarbij gebruik is gemaakt van een literatuurstudie, interviews en eenmalige observaties. Dit betekent dat het onderzoek niet gebonden was aan het verzamelen van cijfermatige gegevens, maar aan informatie in de vorm van teksten (Verhoeven N, 2004).

Gedurende het onderzoek is ingegaan op de achtergronden van het houden van wilde dieren in het circus, waardoor het onderzoek explorierend is geweest.

De onderzoeksvragen zijn open frequentieonderzoeksvragen. Met de onderzoeksvragen is onderzocht hoe de toestand van wilde dieren in het circus is. Voorafgaande aan dit onderzoek kon geen hypothese gegeven worden, omdat de conclusie een beschrijvend karakter heeft.

Het doel van dit type onderzoek is inzicht krijgen in achtergronden en samenhangen van de situatie van wilde dieren in het circus.

2.3 Dataverzamelingsmethoden

Informatie die relevant is voor dit onderwerp is geselecteerd uit verschillende bronnen. Er is onderzoek gedaan naar literatuur, interviews, video's en documentaires over het circus. Tevens zijn er circussen bezocht. Alle onderzoeksvragen zijn beantwoord door gebruik van een combinatie van deze bronnen. In deze paragraaf zal per methode de aanpak uitgelegd worden.

2.3.1 Literatuurstudie

Tijdens de literatuurstudie zijn verschillende boeken, wetenschappelijke onderzoeken, relevante artikelen in tijdschriften en kranten geraadpleegd die gaan over wet en regelgeving, welzijn en ethiek die van toepassing zijn op wilde dieren in gevangenschap.

De informatie moest voldoen aan de volgende criteria:

- Een duidelijke relatie met het onderwerp hebben
- Wetenschappelijk onderbouwd zijn
- In de Nederlandse, Engelse of Duitse taal geschreven zijn
- Trefwoorden: Circus en dierentuin; (natuurlijk) gedrag, gezondheid, transport, welzijn, stress, stereotype gedrag, huisvesting

Gerelateerd aan de volgende diersoorten: olifant, tijger, kameel, zeeleeuw.

Informatie over wilde dieren in het circus is verzameld door middel van een literatuurstudie. De literatuurstudie is gestart in de abstracts van de bibliotheek van Wageningen (Internetsite: <http://library.wur.nl>), de Faculteit der Diergeneeskunde van de universiteit Utrecht (Internetsite: <http://www.library.uu.nl>) en het van Hall Instituut (<http://www.samhao.nl/webopac/vubis.csp>).

Een andere manier die gebruikt is om wetenschappelijke artikelen te zoeken is www.scholar.google.com.

Bij alle zoekmachines zijn de bovenstaande trefwoorden gebruikt.

De internetbronnen worden in het rapport aangegeven met een hoofdletter i, gevolgd door een nummer met daarachter de organisatie van de site. In de bronnenlijst is de internetsite te vinden achter het aangegeven nummer.

2.3.2 Belangrijke bronnen

- Een belangrijke bron voor het onderzoek is de vooraanstaand diergedragsdeskundige Dr. Marthe Kiley- Worthington geweest. Zij heeft in opdracht van de RSPCA (Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals) en UFAW (Universities Federation for Animal Welfare) een onafhankelijk onderzoek gedaan naar circusdieren in vergelijking tot diertuindieren en dieren in het wild in Groot-Brittannië.
- **Wild Mammals in Captivity : Principles and Techniques**
Kleiman D.G., M.E. Allen, K.V. Thompson, and S Lumpkin, 1995.
University of Chicago Press, Chicago
In dit boek zijn vele onderzoeken naar het houden van wilde dieren in gevangenschap en alle bijkomende aspecten gebundeld en besproken.
- Ted H. Friend heeft verscheidene artikelen geschreven die zijn uitgebracht in 'Applied animal behaviour science'. Waaronder onderzoek naar stereotype gedrag bij tijgers en olifanten in het circus.

2.3.3 Interviews

Naast het literatuuronderzoek is er een aantal interviews afgenomen bij (oud) dierverzorgers, dompteurs en (ervarings)deskundigen op het gebied van circusdieren/ diertuindieren.

Voorafgaand aan de interviews is er literatuur geraadpleegd. Tijdens het interview is de mening en gebruikte methoden van de geïnterviewde gevraagd t.a.v. wilde dieren in het circus, transport, huisvesting en training.

- **Gerard Meijer** assistent manager afdeling dieren in Ouwehands Dierenpark te Rhenen, jarenlange ervaring met het verzorgen van zowel tijgers, zeeleeuwen als de Afrikaanse en Indische olifanten.
- Olifanten- en tijgerdompteurs van Circus Herman Renz **Daniël Raffo** en van het Staatscircus van Moskou **Job Lijfering**.
- Ex dompteur **Elke de Vries**, van circus Hagenbeck en voormalig diertrainer in een particuliere diertuin in de Verenigde Staten.
- **Peter Klaver**, zelfstandig dierenarts met als specialisatie exoten, diertuindieren en wildlife, daarnaast werkzaam voor de stichting Wildlife Care International.
- **Mike Leegwater**, schrijver van het boek ' Boekje open over dieren in het circus' en adviseur van de VNCO.
- Stichting welzijn circusdieren, vertegenwoordigd door **Arno van der Valk en Jeroen Balk**.

2.3.4 Video's en documentaires

In de mediatheek van het van Hall Instituut zijn video's bekeken die gaan over bijvoorbeeld het transport van diertuindieren of het natuurlijke gedrag van de onderzochte diersoorten.

2.3.5 Bezoeken van circussen

Om een goede indruk te krijgen van de situatie in het circus zijn er een aantal circussen bezocht die in Nederland optreden. Deze circussen moesten wel gebruik maken van tijgers, zeeleeuwen, olifanten en/of kamelen in hun show.

Sommige circussen geven de bezoekers de mogelijkheid om een kijkje te nemen achter de schermen. Wij hebben hierdoor de mogelijkheid gekregen om bij een aantal circussen te zien hoe de dieren gehuisvest zijn.

Deze bezoeken hebben bijgedragen aan de algemene kennis over het onderwerp.

2.4 Verwerken en analyseren van de data

De gevonden data is verwerkt en geanalyseerd. In deze paragraaf wordt per methode uitgelegd hoe deze verwerkt is.

2.4.1 Literatuur, video's en televisieprogramma's

Er is eerst een inventarisatie gedaan van de belangrijkste gevonden termen. Daarna zijn deze geëvalueerd en ingedeeld in groepen. Er is een hiërarchie aangebracht in de groepen, zodat er verbanden gezocht konden worden tussen de begrippen.

2.4.2 Interviews

Om de interviews te verwerken hebben we verschillende fases doorlopen (Hulshof M, 1997).

Allereerst is er een protocol geschreven van het gehouden interview.

Hierin hebben we de informatie die niet relevant is voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen geschrapt.

In de tweede fase is de tekst in fragmenten opgesplitst. Aan de fragmenten zijn labels toegekend die relevant zijn voor het beantwoorden van de onderzoeksvragen.

Omdat er relatief weinig interviews afgenomen zijn, is het niet nodig geweest de labels verder te ordenen. De relevante informatie is in het rapport opgenomen in de vorm van een beschrijving.

De geïnterviewden worden in het rapport gebruikt als bron en wordt als volgt aangegeven (naam geïnterviewde, interview). De interviews zijn te vinden in bijlage I.

2.4.3 Bezoeken aan circussen

De Dierenbescherming heeft een overzichtelijk formulier gemaakt waarop de waarnemingen die gedaan zijn tijdens het circusbezoek genoteerd zijn. Er is op het formulier een observatie van het diergedrag, omgang met de dieren, de huisvesting en het optreden ingevuld. Deze eenmalige observaties zijn gebruikt in het rapport. De waarnemingen zijn te vinden in bijlage II.

3   Ontstaan van het circus

Er wordt vaak gesproken over de onmisbaarheid van dieren in het circus vanwege de traditie en de kunstvorm. Om inzicht te krijgen in de circuswereld en de functie van het dier daarin, wordt in dit hoofdstuk kort de geschiedenis en het hedendaagse circus beschreven.

In 1770 is de geschiedenis van het circus zoals het nu bekend staat begonnen. Het woord circus komt uit het Latijn en betekent letterlijk cirkel. De Romeinen gebruikten deze naam voor hun renbanen waar zij wagenrennen hielden (I7, OBS 't Kofschip).

Hoe het circus is ontstaan is in paragraaf 3.1 te lezen. Hoe het circus zich verder ontwikkeld heeft tot het hedendaagse circus en met welke problemen het hedendaagse circus heeft te maken, is te lezen in paragraaf 3.2.

2006 is uitgeroepen tot 'Jaar van het circus'. Het Europese Parlement in Brussel heeft in oktober 2005 het circus erkend en geeft steun aan het klassieke circus als onderdeel van de Europese cultuur. Meer informatie over dit onderwerp staat in paragraaf 3.3.

3.1 Geschiedenis van het circus

De geschiedenis van het circus zoals het nu bekend is begon in 1770. Een Engelse sergeant, Philip Astley, vertoonde toen zijn kunsten op paarden in een piste met een tribune er omheen.

Later liet hij een permanent gebouw maken en nodigde zangers, dansers en clowns uit om tussen de paardenummers op te treden. In 1774 ging hij met zijn circus naar Parijs en had daar veel succes. De circustraditie was geboren.

In de negentiende eeuw ontstonden er in Engeland en Frankrijk overal circussen. Vaak waren het complete families die een eigen circus oprichtten en hiermee hun brood probeerden te verdienen. Zo was er in Frankrijk het circus Franconi en in Engeland het circus van de gebroeders Sanger. De circustraditie waaide ook over naar Amerika. Daar ontstond het eerste rondreizende tentcircus rond 1830. In Europa speelden de circussen tot 1850 in vaste gebouwen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw groeide het circus uit tot belangrijk volksvermaak. Er ontstond een grote variatie aan circusdisciplines. Equilibristen, antipodisten, muzikale clowns en de witte clown naast de domme August. Maar ook exotische dieren deden hun intrede in de piste. Leeuwen, tijgers en olifanten waren de topattracties.

In het begin van de twintigste eeuw ontstonden de grote circussen in Europa, zoals Knie en Krone. In de Sovjet-Unie ontstond het Staatscircus (I8, van Bentum S, 2005). Het circus kreeg in die tijd een vaste plek in de stad. Voorbeeld hiervan is het circustheater van Carré in Amsterdam. De rijke Amsterdammers keken daar naar paardendressuur, -acrobatiek en hogeschoolrijden. De paardenummers vormden tot in de twintigste eeuw het hoogtepunt van het circusprogramma. Wereldberoemd was bijvoorbeeld de vrijheidsdressuur van Oscar Carré met zijn 14 Trakhener hengsten.

In de twintigste eeuw kende het Nederlandse circus een grote bloeiperiode. Vijf grote circussen - Mullens, Van Bever, Strassburger, Mikkenie en Boltini - reisden in de jaren vijftig door Nederland. Later zouden de circussen Holiday, Royal en Herman Renz belangrijke Nederlandse circussen worden (I9, circusweb).

3.2. Hedendaagse circus

Uit de gegevens over circussen die bekend zijn bij Europese Unie, blijkt dat er omstreeks 1995 nog 549 circussen bestonden, waarvan 230 in Duitsland, 140 in Frankrijk en 130 in Italië (Winther P, 2003).

Ieder jaar gaat het circus opzoek naar nieuwe acts die ze inhuren om hun show te maken. Hierdoor kunnen de wilde dieren die gebruikt worden in het circus jaarlijks verschillen en komen artiesten uit de hele wereld naar Nederland.

De hedendaagse circussen hebben met zoveel problemen te maken dat vele er aan ten onder zijn gegaan en hun aantal sterk is teruggelopen. Deze terugloop van het aantal circussen en een verminderde belangstelling kent verschillende oorzaken. Ten eerste zijn er de dierenbeschermingsorganisaties die het gebruik van dieren in het circus ter discussie stellen. Ten tweede hebben vele alternatieve amusementsvormen van tegenwoordig de bezoekers aantallen ernstig doen teruglopen. Ten derde verkeren de circussen in grote onzekerheid wat te doen wegens het ontbreken van eenduidige Europese, nationale of regionale wet- en regelgeving over wat wel en niet geoorloofd is in de omgang met circusdieren (Dijkema F, 2004).

3.3 'Jaar van het circus'

Sinds 23 november 2005 is er de stichting Jaar van het Circus opgericht door de VNCO, Club van Circusvrienden Nederland en door het Nederlandse Centrum voor Volkscultuur. 2006 is door hen uitgeroepen tot jaar van het circus.

Het doel van de stichting is het organiseren van het 'Jaar van het circus' in 2006 en het vormen van een samenwerkingsverband ter promotie van het Nederlandse circus in de breedste zin van het woord.

De stichting zegt dat het circus theater en kunst is, met een heel lange traditie. Voor veel mensen is het circus onbekend terrein. Op dit moment zijn er veel nieuwe ontwikkelingen op circusgebied.

Het traditionele circus is nog steeds sterk, maar er zijn ook nieuwe vormen van circus bijgekomen. Die richten zich meer op de theatrale kant.

In 2006 zijn er vele activiteiten die te maken hebben met het circus bijvoorbeeld een tentoonstelling over circusgeschiedenis, circusparade in een grote stad, festival, een televisieserie Circus Walz, volkscultuurdag met als thema 'circus', symposium over het culturele en kunstzinnige belang van het circus en als afsluiting in januari 2007 een manifestatie in een van de wintercircussen (I10, Nederlands centrum voor volkscultuur).

3.3 'Wilde dieren de tent uit'

Het circus heeft 2006 uitgeroepen tot 'het jaar van het circus', waarop dierenbeschermingsorganisaties van de gelegenheid gebruik maken om in 2006 extra stil te staan bij het gebruik van wilde dieren in het circus. Zij zijn een petitie begonnen 'wilde dieren de tent uit'. Met deze actie vragen ze aandacht voor het dierenwelzijn door de mensen de petitie te laten tekenen om zo in de desbetreffende gemeente de aandacht te trekken. Met deze actie hopen de dieren- beschermingsorganisaties dat gemeenten circussen met wilde dieren weren (I3, Stichting AAP).

4 Wet en regelgeving

Om antwoord te kunnen geven op hoofdvraag 1, 'Hoe wordt het welzijn van circusdieren beschermd?' is een literatuurstudie gedaan naar de wet en regelgeving in Nederland ten aanzien van circusdieren. Ook is er gebruik gemaakt van verschillende interviews.

In Nederland is geen specifieke wetgeving voor (wilde) dieren in het circus, maar gelden de algemene regels uit de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GGWD). De handel in circusdieren wordt beschermd door de wet op bedreigde uitheemse dieren en plantensoorten (Wet BUDEP). Iedere gemeente kan zelf bepalen of ze een circus toelaten in de stad. In paragraaf 3.1 wordt dit toegelicht.

In paragraaf 3.2 wordt ingegaan op de internationale wetgeving. Internationaal gezien is er geen overkoepelende wetgeving voor het circus. Er zijn landen die bepaalde diersoorten in het circus verbieden. Ook wordt er ingegaan op CITES (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna), waar circusdieren onder vallen.

In paragraaf 3.3 wordt de naleving van de wet behandeld. De algemene inspectiedienst (AID) voert controles uit (bijvoorbeeld bij klachten over welzijn) om te kijken of de wet wordt nageleefd. Ook kan de rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees (VWA/RVV) controles uitvoeren als een circus de grens overgaat. Wildlife Care International (WLCI) is een organisatie, die dierenartsen in dienst heeft die gespecialiseerd zijn in circusdieren.

De huidige ontwikkelingen op het gebied van wet en regelgeving in het circus worden toegelicht in paragraaf 4.4.

4.1 Wetgeving Nederland

In Nederland is de kaderwet Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD) van toepassing op circusdieren.

Het is van belang op te merken dat de GWWD een kaderwet is, dat wil zeggen dat de wet een soort raamwerk geeft waarbinnen de tijdelijke regels vastgesteld worden aan de hand van Algemene Maatregelen van Bestuur (AmvB) of Ministeriële Regelingen.

Het voordeel daarvan is dat bij nieuwe ontwikkelingen de wet niet steeds gewijzigd hoeft te worden; er kan op worden ingespeeld (Dijkema F, 2004).

4.1.1 Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD)

Om aantasting van dierenwelzijn zo klein mogelijk te maken is in 1992 een nieuwe wet aangenomen; de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren (GWWD).

In de GWWD staan algemene regels die voor alle dieren die door mensen gehouden worden gelden. Hier vallen gezelschaps,- productie,- en exotische dieren onder.

De soorten die wij in ons onderzoek gebruiken; de tijger, olifant, kameel en zeeleeuw zijn 'gehouden dieren' in de zin van de GWWD. Het circus heeft zich te houden aan de regels uit de GWWD.

De GWWD is een uitgebreide wet die vele aspecten rondom het houden van dieren bevat. In deze algemene regels staat onder andere dat het verboden is:

- bij een dier onnodig pijn of letsel te veroorzaken, of zijn gezondheid of welzijn aan te tasten
- een dier de nodige verzorging te onthouden
- ingrepen te plegen bij dieren (tenzij anders in de wet staat)
- dieren als prijs, beloning of gift uit te reiken
- Ook is iedereen verplicht een hulpbehoevend dier zorg te verlenen (I1 , Ministerie LNV).

In de GWWD worden de volgende regels bij elkaar gebracht:

- Op het gebied van gezondheid van dieren ligt de nadruk op het weren van besmettelijke dierziekten.
Circussen worden zo beperkt, omdat zij bepaalde soorten niet mogen vervoeren of de grens overkrijgen.
- De zorg voor het welzijn van dieren. In de GWWD wordt gebruik gemaakt van het 'nee- tenzij' beginsel. Zo wordt in de eerst algemene afdeling het houden van dieren verboden tenzij uitdrukkelijk anders aangegeven. Eisen met betrekking tot het houden van dieren, zoals minimale oppervlakte per dier en het gescheiden houden van geslacht, worden in deze afdeling gegeven. Voor circussen zijn geen eisen vastgelegd.
- Ook de algemene zorgplicht voor dieren, voor zowel gezondheid als welzijn, worden behandeld. Dierenmishandeling wordt verboden in artikel 36.
In artikel 37 wordt het verboden om dieren de nodige verzorging te onthouden. Net als in artikel 36 kunnen dieren in beslag genomen worden als niet aan deze eis wordt voldaan.

Om de belangrijkste punten van gezondheid en welzijn te belichten worden ze los van elkaar uitgelegd (Maree S. en Veenhof R, 2002). Bij gezondheid gaat het om de volgende zaken:

- voorkomen en bestrijden van dierziekten;
- de inrichting van bedrijven waarop dieren worden gehouden;
- toevoegen van dieren aan bedrijven;
- de wijze waarop dieren worden gehouden en hun huisvesting;
- de hygiënische eisen;
- de voeding, drenking, verzorging en behandeling van dieren;
- het gebruik van sera, entstoffen, antibiotica en chemotherapeutische middelen;
- de bestrijding van insecten, ratten en andere organismen die gevaarlijk zijn voor de gezondheid van het dier;
- de bedrijfsbegeleiding door een dierenarts en de Stichting Gezondheidsdienst voor dieren.

In de wet is bepaald dat voor het welzijn van het dier:

- het verboden is bij een dier onnodig pijn of letsel te veroorzaken, of zijn gezondheid of welzijn aan te tasten.
- het verboden is aan een dier de nodige verzorging te onthouden;
- het verboden is dieren van het ouderdier te scheiden voordat zij een bij wet vastgestelde leeftijd hebben bereikt;
- het in beginsel verboden is lichamelijke ingrepen bij dieren uit te voeren, tenzij dit bij wet of AMvB wordt toegestaan. Toegestaan zijn bijvoorbeeld sterilisatie en castratie en ingrepen waarvoor diergeneeskundige noodzaak bestaat;

In tegenstelling tot welzijn is gezondheid in de zin van de GWWD een goed te omschrijven begrip (zie paragraaf 1.4 begripsbepaling). Hierdoor is opsporing, controle en vervolging van overtreders van deze twee artikelen veel sterker dan bij aan welzijn gerelateerde artikelen (I1, Ministerie van LNV).

- In de GWWD worden de huisvestingsnormen voor dieren beschreven, die van toepassing zijn op productiedieren.

Regels, zoals grootte van het verblijf, de aard van de wanden, vloer- en grondoppervlak en de voorzieningen binnen huisvestingssystemen worden gesteld (Maree S. en Veenhof R, 2002). Voor circusedieren gelden deze huisvestingsnormen niet, omdat de dieren op een andere wijze worden gehuisvest. Zie hiervoor hoofdstuk 5 transport en huisvesting.

- Artikel 65 van de wet bevat de mogelijkheid om bij AMvB specifieke eisen aan inrichtingen te stellen die door de algemene artikelen niet gegeven kunnen worden. Dierentuinen, maneges, hertenkampen en circussen behoren tot deze groep. Als dit artikel in werking treedt zal deze van invloed zijn op het houden van dieren in circussen.

Artikel 65

Bij algemene maatregel van bestuur kunnen regelen worden gesteld omtrent het houden van keuringen, markten, verkopingen, tentoonstellingen en andere gelegenheden of inrichtingen waar dieren worden gehouden of aan het publiek getoond wegens recreatieve, sportieve of opvoedkundige doeleinden dan wel waar dieren al dan niet tijdelijk in bewaring worden genomen (I11, overheid).

De overige hoofdstukken uit het GWWD zijn niet van belang voor het onderzoek.

Zoals in 4.1 al genoemd heeft de rijksoverheid de bevoegdheid binnen de kaderwet GWWD een AMvB te maken waarin regels worden gesteld voor het tonen en gebruiken van dieren. Een AmvB is een besluit van de regering, waarin wettelijke regels nader worden uitgewerkt. Voor artikel 65 is er nog geen AMvB en deze valt op korte termijn ook niet te verwachten. Zolang er op het terrein van tonen en gebruiken van dieren nog geen AMvB is, hebben gemeenten de ruimte en de mogelijkheid eigen regels op te stellen voor het tonen en gebruiken van dieren bij evenementen (I12, Zaanse politieke vereniging). Meer informatie over wetgeving gemeente kunt u vinden in paragraaf 4.1.4.

De regering zal geen specifieke eisen stellen aan het houden en gebruiken van circUSDieren, omdat de circusbranche een te kleine doelgroep is. Daarom heeft het ministerie van Landbouw op 14 december 2004 subsidie verleend aan de VNCO, om te komen tot zelfregulering. Hiervoor dienen als uitgangspunt de Duitse regelgeving. Voorwaarde is wel dat overleg wordt gepleegd met dierenwelzijnsorganisaties (Burger A.M, 2004). Meer informatie over de zelfregulering staat in paragraaf 4.4.3.

4.1.2 Wet BUDEP

CircUSDieren vallen onder de Wet Bedreigde Uitheemse Dier en Plantensoorten (BUDEP). Dit betekent voor het circus dat ze zich moeten houden aan de wetgeving en dat ze dieren, die vallen onder de wet BUDEP moeten aanmelden bij het CITES-bureau. Deze wet is van kracht sinds 1 augustus 1995 en geeft uitvoering aan het CITES-verdrag (zie paragraaf 4.2.2 voor CITES), alsmede aan de Europese regelgeving op het gebied van bedreigde dier- en plantensoorten.

Deze wet is ook een kaderwet geworden, waaraan door middel van beschikkingen en besluiten nader invulling moet worden gegeven. Zo kan er beter ingespeeld worden op CITES, de EG- verordeningen en wijzigende omstandigheden waar wetten vaak mee te maken hebben. Het doel van de wetgeving is niet om alle handel in bedreigde uitheemse soorten te verbieden, maar wel om de handel goed te regelen. Circussen moeten kunnen aantonen dat ze de dieren legaal hebben verworven of dat ze in Nederland gefokt zijn. De Wet Budep kent bezits- en handelsverboden voor soorten die vallen onder het CITES-verdrag (I13, Openbaar Ministerie). De verbodsbepalingen zijn strenger naarmate de soort meer bedreigd is. De in- en uitvoer wordt geregeld door vrijstellingen, certificaten, ontheffingen en vergunningen Twee van de belangrijkste artikelen van de Wet BUDEP zijn de artikelen 3 en 3a. In artikel 3 staat een onvoorwaardelijk bezits-, handels-, invoer- en uitvoerverbod voor de soorten die voorkomen op lijst I van CITES, op lijst C1 van de EG- verordening en de Flora en fauna habitatrichtlijn van de Europese Unie.

Voor soorten die wel onder CITES en de EG-verordening en de Flora en fauna habitat-richtlijn van de Europese Unie vallen, maar niet zijn opgenomen onder artikel 3, geldt een voorwaardelijk bezits-, handels-, invoer- en uitvoerverbod. Dit verbod ligt vast in artikel 3a van de Wet BUDEP (I13, Openbaar Ministerie). Er zijn een paar uitzonderingen. Het bezits- en handelsverbod geldt bijvoorbeeld niet als de houder kan aantonen dat zijn dieren in Nederland zijn gefokt. Een uitzondering geldt ook als de betreffende planten en dieren volgens de bepalingen van de Wet Budep Nederland in zijn gekomen, of als de bezitter ze legaal heeft verkregen toen ze nog niet als beschermd waren aangewezen (I13, Openbaar Ministerie).

4.1.3 Wetgeving gemeente

Iedere gemeente in Nederland kan via de gemeentewet circussen met dieren weren of toestaan. In deze paragraaf over gemeentelijke wetgeving wordt dit toegelicht.

Verreweg de meeste maatregelen die Nederlandse gemeenten kunnen c.q. moeten treffen op het gebied van dierenwelzijn zijn gebaseerd op de autonome bevoegdheid van de gemeenten. Die autonome regelgeving en het daarop afgestemde beleid kan zich wat betreft het al dan niet toestaan van circussen met dieren richten op:

- vergunningen voor evenementen waarbij dieren zijn betrokken en
- voorschriften met betrekking tot de bescherming en bevordering van het dierenwelzijn.

Vrijwel alle Nederlandse gemeenten hebben in de Algemene Plaatselijke Verordening (APV) het verbod opgenomen zonder vergunning van de

burgemeester een evenement te organiseren (artikel 2.2.2 Toezicht op evenementen). Dit betekent onder meer dat de gemeente toestemming moet geven voor het organiseren van evenementen met dieren. Gemeenten zijn bij de besluitvorming over het toestaan van dergelijke evenementen gebonden aan de evenementenregeling in de eigen APV en de voorschriften in de landelijke Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren (GWWD).

De vergunning kan worden geweigerd in het belang van:

- a. de openbare orde;
- b. het voorkomen of beperken van overlast;
- c. de verkeersveiligheid of de veiligheid van personen of goederen;
- d. de zedelijkheid of gezondheid.

Hoewel dierenwelzijn dus geen aparte weigeringsgrond is, kan uit diverse rechterlijke uitspraken worden afgeleid dat gemeenten de mogelijkheid hebben om evenementen met dieren mede te beoordelen op dierenwelzijnaspecten. Gemeenten kunnen in twee situaties een vergunning weigeren voor evenementen met dieren:

3. Als er sprake is van dierenmishandeling (waarbij een beroep kan worden gedaan op het openbare-orde motief);
4. Als dieren op een weinig respectvolle wijze worden behandeld (waarbij het zedelijkheidsmotief de weigeringsgrond vormt).

Bij 1. wordt voorkomen dat artikel 36, lid 1 van de GWWD (algemene strafbaarstelling van dierenmishandeling) wordt overtreden.

Bij 2. is er sprake van jurisprudentie, bijvoorbeeld in de vorm van een uitspraak van de Raad van State (28 juli 1987), waarbij werd gesteld dat een dieren-evenement als een rodeo een dierenvriendelijke activiteit is, waarbij een negatief beeld wordt gegeven van de relatie tussen mens en dier (I12, Zaanse politieke vereniging).

4.2 Wetgeving internationaal

Op het niveau van de Europese Unie (EU) is er geen sprake van specifieke wet- en regelgeving voor circusdieren. Circusdieren vallen in de E.U.-regelgeving in de eerste plaats onder de beschermende maatregelen, die de EU heeft opgesteld voor transport (Dijkema F, 2004). Er zijn diverse lidstaten die wel specifieke wetgeving hebben voor circusdieren. Noorwegen en Denemarken hebben bijvoorbeeld een aantal diersoorten verboden in het circus. Zweden heeft met het circus voorschriften over het welzijn van circusdieren gemaakt.

In deze paragraaf staat meer informatie over de internationale wetgeving. Alle wilde dieren die gebruikt worden in het circus vallen onder CITES.

4.2.1 Europees niveau

In de Europese Unie (EU) en in de Raad van Europa, waarbij vrijwel alle Europese landen - van Turkije tot IJsland - aangesloten zijn, is in 1968 het eerste verdrag gesloten voor de bescherming van dieren tijdens internationaal vervoer. Dit verdrag is ook geldig voor circusdieren.

In de loop van de tijd zijn voor verschillende diersoorten aanbevelingen gedaan voor huisvesting, verzorging en leefomstandigheden.

Die aanbevelingen van de Raad van Europa zijn vaak het uitgangspunt voor regelgeving over dierenwelzijn in de EU. Een groot deel van de regelgeving in de Gezondheids- en welzijnswet voor dieren is gebaseerd op regels van de EU. Bijvoorbeeld de regels over huisvesting en vervoer van dieren in hoofdstuk 3 van GWWD (I1, Ministerie LNV).

4.2.2 CITES

De dieren die in het circus gebruikt worden zijn in veel gevallen eigendom van de dompteur. De dompteur wordt ingehuurd door het circus en reist een heel seizoen met hen mee en treedt op met zijn act.

In het circus wordt ook gehandeld met dieren. Bijvoorbeeld als dompteur een nieuw dierennummer wil maken. De dompteur zoekt binnen zijn contacten (in het circus, via particulier of dierentuin) nieuwe dieren. Alle wilde dieren die voorkomen in het circus vallen onder CITES (Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Flora and Fauna) .

CITES is een internationale overeenkomst tussen overheden over de hele wereld.

De handel in CITES-soorten wordt gereguleerd door een vergunningstelsel. Bedreigde soorten zijn op Appendices/Bijlagen geplaatst. Internationale handel tussen circusdieren is pas mogelijk wanneer hier toestemming in de vorm van een CITES-in-, uitvoervergunning of een CITES-wederuitvoer certificaat is verleend. De Europese regelgeving kent daarnaast nog het EU-certificaat.

De dier- en plantensoorten waarop CITES van toepassing is zijn opgenomen in bijlage I, II en III van CITES. Op elke bijlage is een verschillend beschermingsregime van toepassing (I15, Ministerie LNV).

Bijlage I: Deze bijlage bevat de soorten die met uitsterven worden bedreigd en waarvoor de handel een bedreiging vormt. De handel in levende of dode individuen of delen of producten hiervan, is aan zeer strenge regels verbonden en wordt slechts bij hoge uitzondering toegestaan. Handel in gevangenschap gefokte dieren en kunstmatig gekweekte planten is wel toegestaan, mits er aan een aantal voorwaarden en criteria is voldaan, zoals het in bezit hebben van de juiste papieren.

Soorten op deze lijst die in Europese circussen gebruikt worden zijn onder andere de tijger, leeuw, panter, jaguar, Afrikaanse en Aziatische olifant, bruine beer, kraagbeer, zebra, breedlip neushoorn en kameel.

Bijlage II: De soorten in deze bijlage zijn niet direct met uitsterven bedreigd, maar kunnen dat wel gemakkelijk worden als de handel in deze soorten niet zou worden gereguleerd. Ook staan op deze lijst de zogenaamde dubbelganger soorten. Dat zijn soorten die zoveel op een soort van bijlage I of II lijken dat, om een effectieve controle mogelijk te maken, ook de handel in deze dubbelgangersoorten moeten worden gereguleerd. Internationale handel in soorten van appendix II wordt goedgekeurd met het verlenen van een exportcertificaat. Importtoestemming is niet noodzakelijk voor soorten onder deze CITES. Certificaten worden alleen goedgekeurd als de relevante autoriteiten tevreden zijn met bepaalde condities. Daarbij moet de handel in dieren niet schadelijk zijn voor het soortbehoud in het wild.

Soorten op deze lijst die in Europese circussen gebruikt worden zijn onder andere de zebra (*Equus zebra harmannae*), guanaco, bizon, ijsbeer en nijlpaard.

Bijlage III: deze bijlage bevat soorten die beschermd worden in een bepaalde partijstaat. Door de opname van deze soorten worden andere partijstaten genoodzaakt de handel in deze soorten te controleren. Handel in deze soorten is toegestaan, mits er een certificaat overlegd kan worden waar de oorsprong van het individu op wordt vermeld (I14, UNEP).

Om te mogen handelen in de soorten genoemd in de bijlagen van CITES I en II zijn vergunningen en in- en uitvoercertificaten nodig. Bepaalde categorieën van individuen of delen ervan zijn vrijgesteld van deze vergunning- en certificatieplicht. Dat wordt dan aangegeven in de bijlagen.

In 1992, gemachtigd door de partijen van CITES zijn er twee resoluties aangenomen om het gebruik van CITES dieren die in het circus gebruikt worden te controleren.

1. Standaardisatie van certificaten gerelateerd aan transporteren van levende have die in de show gebruikt worden; dieren die in gevangenschap geboren zijn en dieren verkregen voor CITES van kracht ging. Toename van inspectie en controle van circussen met dieren wordt vereist.
2. Aanbeveling van het gebruik van microchips om dieren die in CITES I en II staan te kunnen identificeren.

(Wilkons D.B, 1997)

Ook is er een vrijstelling voor individuen die werden verworven, voordat de bepalingen van CITES hierop van toepassing werden. Bijvoorbeeld individuen die kunnen worden beschouwd als persoonlijke bezittingen,

individuele dieren die uitgewisseld worden tussen wetenschappers en individuen die in gevangenschap gefokt zijn en behoren bij een circus (Maree S. en Veenhof R., 2002).

Deze paragraaf is geldig voor de wilde dieren in het circus die na de bepalingen van CITES gekocht zijn.

4.3 Controle naleving wet

In deze paragraaf wordt ingegaan op de controle die uitgevoerd wordt, om te controleren of de GWWD wordt nageleefd door de houders van dieren.

Het circus wordt gecontroleerd op naleving van de regels op het gebied van dierenwelzijn door de Algemene Inspectie Dienst (AID). Het gaat hierbij voornamelijk om in standhouding en bescherming van diersoorten, in het bijzonder gerelateerd aan die van CITES. De AID doet dit in samenwerking met de politie (I1, Ministerie LNV). Als een circus de grens over gaat kunnen ze gecontroleerd worden door de Rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees (RVV).

De non-profit organisatie Wildlife Care International claimt ook het welzijn van (niet gedomesticeerde) circusdieren te controleren.

4.3.1 Algemene Inspectie Dienst (AID)

De AID is de controle- en opsporingsdienst van het Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit. De AID controleert of de GWWD wordt nageleefd.

Zij streven ernaar om 'slimme' controles uit te voeren. Hiermee bedoelt de AID dat ze door middel van risicoanalyses voorafgaand aan de controle, bepalen waar de kans op het aantreffen van overtredingen het grootst is. Daarnaast voert de AID a-selecte controles uit om het nalevingsniveau in kaart te brengen. Ook als er meldingen (aangiften, klachten en tips) binnen komen worden er controles uitgevoerd. Wordt bij een controle een overtreding van gebods- en/of verbodsbepalingen geconstateerd, dan wordt een opsporingsonderzoek ingesteld (I16, Algemene Inspectie Dienst).

Na een melding bij de AID met een klacht over een leeuw die er niet goed uitzag in het circus werd er een controle uitgevoerd. De leeuw was ziek, maar werd wel gebruikt in voorstelling. Ze hebben dit gecontroleerd en het circus een verbod van 6 weken opgelegd om het dier te gebruiken in hun show.

Zodra een circus verder reist en de grens over gaat is er geen controle meer. Ze zouden het dier in principe gewoon weer kunnen laten optreden (Klaver P, interview).

4.3.2 Grenscontrole circus door RVV

De Rijksdienst voor de keuring van Vee en Vlees (VWA/RVV) is de dienst die onder meer verantwoordelijk is voor het weren en bestrijden van besmettelijke dierziektes.

De VWA/RVV houdt toezicht op productieketens en -processen en keurt dieren en dierlijke producten voor import en export. Producenten en handelaren moeten voldoen aan eisen die gezondheid van mens en dier en dierenwelzijn waarborgen (I1, Ministerie LNV). Als het circus de grens overgaat, kunnen ze gecontroleerd worden door de VWA/RVV, waarbij de verplichte papieren en de welzijnstoestand van de dieren gecontroleerd worden.

4.3.3 Wildlife Care International (WLCI)

Volgens de Nederlandse stichting Wildlife Care International (WLCI) uit Apeldoorn onder leiding van Henk Beumer en volgens de VNCO, staan vrijwel alle (niet gedomesticeerde) circusdieren in Nederland onder veterinaire toezicht van WLCI.

WLCI bestaat uit een team van dierenartsen die proberen de welzijnssituatie van wilde dieren in gevangenschap te verbeteren. WLCI is een non-profit organisatie die puur en alleen gericht is op het welzijn van wilde dieren in gevangenschap. Ze controleren het welzijn van wilde dieren bij o.m. dierentuinen, safariparken en circussen. Tevens worden ze regelmatig gevraagd voor projecten in Afrika, Laos, Zuid-Amerika en andere gebieden wereldwijd (I2, VNCO).

Volgens informatie van de VNCO komt WLCI onaangekondigd langs bij circussen en inspecteren ze het transport, de voeding, de huisvesting, de benodigde papieren en de gezondheid van de aanwezige dieren. Vaak worden ze ook gevraagd door circussen zelf om langs te komen. Tevens gebeurt het regelmatig dat instanties als de gemeente, de AID, de landelijke inspectiedienst (LID) en de Dierenbescherming WLCI vragen om een circus te bezoeken (I2, VNCO).

Verschillende bronnen spreken dit echter tegen. Circussen die in Nederland komen en een dierenarts nodig hebben bellen WLCI en die nemen contact op met de dierenarts. Het circus wordt niet onverwachts gecontroleerd door een dierenarts. Er komt alleen een dierenarts als er problemen zijn en het circus zelf gebeld heeft (Klaver P, interview).

Bij circus Royal wordt niet gecontroleerd door WLCI. Volgens de directeur zijn ze aangesloten bij stichting BOA (Teuteberg T, interview). Dit terwijl WLCI vroeger stichting BOA heette en nu niet meer bestaat. WLCI komt af en toe onverwachts langs bij circus Herman Renz om te kijken hoe de dieren gehuisvest zijn. De dierenarts geeft dan zijn vrije mening als er iets veranderd kan worden om het welzijn van de dieren te verbeteren. Het circus hoeft deze adviezen niet op te volgen, omdat er geen regelgeving is (Ronday R, interview).

Job Lijfering is zijn hele leven al werkzaam in het circus en niet bekend met WLCI, ze zijn nog nooit bij hem langs geweest. Zijn tijgers staan onder toezicht van een eigen dierenarts.

Verder laten meerdere bronnen zich negatief uit over Henk Beumer. Het is geheel niet duidelijk of de circussen daadwerkelijk door WLCI gecontroleerd worden. Aan de vakbekwaamheid van de dierenartsen wordt niet getwijfeld, wel aan de geloofwaardigheid van de organisatie.

4.4 Actuele ontwikkelingen

Het houden van wilde dieren in het circus staat op dit moment hoog op de agenda van de belanghebbende partijen. Verschillende dierenbeschermingsorganisaties zijn bezig met petitie om een verbod te bewerkstelligen op wilde dieren in het circus. De Nederlandse regering en het Europese Parlement hebben hier geen gehoor aan gegeven. In deze paragraaf komen de huidige ontwikkelingen in het circus aan bod.

4.4.1 European circus association (ECA)

De European circus association (ECA) is opgericht in 2002 om circussen in de Europese Unie, Zwitserland en Noorwegen te vertegenwoordigen. De vereniging maakt zich sterk om te komen tot uniforme regelingen met betrekking tot o.a. circusdieren. Een begin daartoe is de Code of Conduct (Dijkema F, 2004).

4.4.3 Zelfregulering circusondernemingen

In het 'breed overleg circusdieren' is vanuit de VNCO de Stichting Welzijn Circusdieren (SWCD) opgericht.

Dit is een onafhankelijke stichting die bezig is met het schrijven van circusregels, aangevuld met een motivering voor bepaalde diersoorten. Ze hebben hierbij de Duitse regelgeving als leidraad genomen.

De stichting wil deze circusregels gaan controleren door een keurmerk te maken, op basis van ma atvoering voor transport en huisvesting. Circussen die zich houden aan deze regels krijgen het keurmerk, maar circussen zijn het niet verplicht om deel te nemen (vd Valk A en J Balk, interview). De mening van de geïnterviewden over de circusregels is verdeeld. De VNCO staat achter de regels, maar de circussen die daarbij zijn aangesloten zijn hebben soms hun twijfels. "Ik heb de nieuwe regels gelezen. Dit is belachelijk natuurlijk. Daar zitten mensen achter die zijn aangesloten bij PETA of een andere groepering. Ze hebben dusdanige regels opgesteld dat je die nooit kunt naleven. Het houden van dieren wordt op deze manier onmogelijk gemaakt." (Teuteberg T, interview) Ook tijgertrainer Job Lijfering reageert negatief. "Het is geen wettelijke richtlijn dus ze hebben geen poot om op te staan".

Op dit moment wordt de laatste hand gelegd aan de circusregels en rond april 2006 zullen de regels openbaar worden gemaakt.

4.4.4 Europees Parlement

Op 13 oktober nam het Europese Parlement in Brussel met grote meerderheid een motie aan die oproept tot erkenning van en steun aan het klassieke circus als onderdeel van de Europese cultuur. In de motie staat dat dieren deel uitmaken van het klassieke circus.

De European Circus Association (ECA), waarvan ook veel VNCO leden lid zijn, zien de motie als start voor het behoud en de bevordering van klassieke circuskunst en - cultuur, zoals dat ook bij andere kunstvormen het geval is [I2, VNCO].

4.4.5 Gemeentelijk verbod

In december 2005 is het circus veel in het nieuws geweest. Door interviews met verschillende wintercircussen, maar vooral door het eerste gemeentelijke verbod op wilde dieren in het circus. De Dierenbescherming in Groningen is al een tijd aan het lobbyen bij de gemeenteraad voor een verbod op het gebruik van wilde dieren in het circus. Winschoten dacht het eerste verbod op wilde dieren in het circus er door te krijgen maar deze is teruggedraaid. Bij toetsing aan de Gemeentewet en de GWWD bleek het raadsbesluit niet houdbaar te zijn (I9, circusweb).

5 Transport en huisvesting

In dit hoofdstuk wordt antwoord gegeven op het transport en huisvesting gedeelte van hoofdvraag 2 'In hoeverre wordt het welzijn van wilde dieren in het circus geschaad?' In het volgende hoofdstuk wordt de training van deze dieren behandeld en de hoofdvraag helemaal beantwoord.

Om de huidige stand van zaken betreffende huisvesting en transport van tijgers, zeeleeuwen, olifanten en kamelen in kaart te brengen is een literatuurstudie gedaan. Verder zijn er waarnemingen gedaan bij verschillende circussen in Nederland (zie bijlage II voor waarnemingen bezochte circussen). Er is ook gebruik gemaakt van verschillende interviews (zie bijlage I).

Eerst wordt ingegaan op stereotype gedrag en transport in het algemeen. In de hierop volgende paragrafen worden per dier het transport, de huisvesting en de welzijnsproblemen die daar uit voortkomen besproken en kan er een subconclusie gegeven worden op de hoofdvraag.

5.1 Stereotype gedrag

Bij het inzicht krijgen in de mate waarin het welzijn van wilde dieren in het circus geschaad wordt, speelt stereotype gedrag een belangrijke rol. Stereotype gedrag is elk soort herhaaldelijk gedrag dat door de dieren wordt vertoond (Friend, T.H. en M.L Parker, 1999). Dieren in het circus hebben minder controle op hun omgeving dan hun soortgenoten in het wild. Over het algemeen wordt aangenomen dat stereotypieën worden ontwikkeld door omgevingsfactoren die opwinding, conflict en frustratie opwekken. Stereotype gedrag wordt ontwikkeld om de omgeving onder controle te houden (Dantzer R en G Mittleman, 1993, Cooper J.J en C.J Nicol, 1991). Verveling kan ook een oorzaak zijn van het ontwikkelen van stereotype gedrag (Wemelsfelder F, 1993). Als er veel stereotype gedrag bij een dier voorkomt, is dit een aanwijzing dat de huisvesting of andere omgevingsfactoren schade toebrengen aan het welzijn (Gruber T et al., 2000). In dit hoofdstuk worden daarom bij de welzijnsproblemen per dier de vertoonde stereotypieën besproken.

5.2 Transport

Circussen zijn gemiddeld 9 tot 10 maanden per jaar en route. Een circus verblijft ongeveer een week op een bepaalde locatie en trekt daarna verder van stad tot stad. De afstanden die daarbij afgelegd worden bedragen gemiddeld 40 tot 250 kilometer per dag (Friend T.H en M.L Parker, 1999). Dierenacts worden per seizoen ingehuurd, hierdoor kunnen de acts heel Europa doortrekken, waardoor de dieren jaarlijks een paar duizend kilometer op transport doorbrengen.

Onderzoeken naar dierentransport zijn voornamelijk gedaan bij veesoorten (Toscano M et al., 2001). Daarbij is aangetoond dat het transport zeer stressvol is voor deze dieren. Een aantal van de redenen waardoor andere dieren gestresst raken tijdens het transporteren zijn bij circusdieren veel minder aanwezig, door een proces van gewenning (Toscano M et al., 2001). Zo is het in- en uitladen voor circusdieren, die dit een aantal keren per week meemaken, geen reden tot stress (Kiley-Worthington M, 1990). Ook zijn de soortgenoten waarmee zij reizen bekend voor ze.

Wat wel welzijnsproblemen kan opleveren, is agressie tussen de dieren tijdens het transport, de duur van het transport, geen voedsel of water of blootstelling aan gassen en extreme temperaturen. Wat erg belangrijk is in de mate waardoor een dier door het transport belast wordt, is de beperking in hun gedrag die het transport met zich mee brengt. Herbivoren zoals vee (Friend T.H et al., 1981), paarden (Stull C, 1999 en Friend T.H, 2000) en olifanten (Toscano M et al., 2001) blijven gedurende de hele rit staan, en gaan alleen liggen als ze extreem vermoeid zijn. Hierdoor zullen zij dus eerder vermoeid raken van het transport dan dieren die wel kunnen rusten tijdens de reis.

5.3 Tijgers

Tijgers worden veel gebruikt in het circus. Deze grote roofdieren worden vaak in groepen in het circus gehouden. In deze paragraaf wordt het transport en de huisvesting van circustijgers beschreven om inzicht te krijgen in de welzijnsproblemen die hierbij voor kunnen komen.

5.3.1 Transport

Efficiënt transporteren, impliceert dat circustijgers gehouden moeten worden in relatief kleine verblijven om hen gemakkelijk van de ene locatie naar de andere te kunnen vervoeren. Tijgers worden vrijwel altijd vervoerd in de vrachtwagentrailer waar ze ook in gehuisvest worden (zie paragraaf 5.4 huisvesting tijgers). De open zijkanten worden dichtgeklapt. Als de reis lang duurt, kan bij een tussenstop een 'exercise cage' (buitenverblijf) worden opgebouwd om de tijgers een moment van beweging te geven (Nevill C.H. en T.H. Friend, 2003).

Het opgesloten zijn in kooien of trailers is slechts een aspect van transport. Veel kooien en trailers moeten eerst worden klaargemaakt of ingeladen. Inladen betekent vaak dat er mensen tegen elkaar schreeuwen terwijl ze de werkzaamheden proberen te coördineren, of lawaaiige tractoren die kooien op wagens laden. Circustijgers reageren soms op de aanwezigheid van personeel door te grommen of met hun poten te slaan. Toch is het transporteren, vergeleken met vee, voor de tijgers minder stressvol. Dit heeft alles te maken met gewenning (Nevill C.H. en T.H. Friend, 2003). Verder zijn tijgers dieren

die zich redelijk kunnen aanpassen aan de transportsituatie, omdat ze kunnen liggen en slapen.

Er wordt tijdens de interviews gesproken over het probleem van voeren en water geven tijdens het transport. Omdat sommige trainers hun materialen achter de tijgers in de transportwagen vervoeren kunnen ze moeilijker bij hun tijgers komen om ze eten of drinken te geven. De tijgers krijgen meestal na twaalf uur te drinken onderweg. Op de plaats van bestemming kan er gevoerd worden (Lijfering J, interview).

In de natuur komen lange periodes van vasten voor. Er is geen informatie gevonden over het effect van het onthouden van drinkwater. Wel kan logischerwijs worden aangenomen dat een tijger in de natuur niet voortdurend een waterbron tot zijn beschikking heeft.

Evenals bij huisvesting is tijdens het transport het houden van tijgers solitair of in groepen een complex onderwerp. Veel tijgers worden namelijk in groepen gehuisvest, maar er kunnen gevechten tussen groepsleden voorkomen. Tijdens het transport is hier minder controle op. Vaak worden de tijgers vervoerd in kleine groepen of paren in subcompartimenten.

In een aluminium trailer kunnen grote bewegingen gevoeld worden door de bestuurder, zodat deze eventueel in kan grijpen (Nevill C.H. en T.H. Friend, 2003).

5.3.2 Huisvesting

Roofdieren worden gewoonlijk gehouden in de trailer van vrachtwagens. Meestal zijn drie kanten dicht en een of twee lange zijdes voorzien van tralies. De open kanten kunnen worden afgesloten tijdens het transport of de nacht.

De dieren kunnen in kleine groepjes zijn ondergebracht in verschillende compartimenten, of in een grote groep gehuisvest zijn. De afmetingen van dit verblijf verschillen per eigenaar. Het aantal kubieke meter per individu ligt tussen de 0.17 en 4.5 voor een volwassen tijger (Kiley-Worthington M, 1990). In de vrachtwagen kunnen britsen geplaatst worden, zodat de tijgers zich kunnen terugtrekken. Veelal ligt er bodembedekking als stro of zaagsel op de vloer.

De vrachtwagen kan uitgebreid worden met een buitenverblijf. Dit wordt door de diertrainers zelf de '*exercise cage*' genoemd. De tijgers kunnen in groepjes voor korte of langere tijd naar buiten. Hier kunnen verschillende soorten gedragsverrijking worden aangeboden zoals boomstammen of een zwemgelegenheid.

Tijgers hebben een hele korte spanningsboog. Als de dieren in de exercise cage komen spelen en rennen ze ongeveer vijf minuten. Daarna vallen ze weer in slaap (Raffo D, interview).

Feit blijft dat er circussen zijn waarin de tijgers geen buitenverblijf beschikbaar hebben. Dit is onder andere waargenomen bij circus Belly Wien in Geldermalsen en het staatscircus van Moskou. Er was wel genoeg ruimte om een kooi op te bouwen.

Aldus Kiley-Worthington is het leven van de dieren beperken tot de vrachtwagen ethologisch en ethisch onaanvaardbaar, ook als ze geen hoge tekenen van stress laten zien. Het is noodzakelijk dat alle roofdieren toegang hebben tot een geschikt buitenverblijf, tenminste voor een paar uur tijdens de dag (Kiley-Worthington M, 1990).

Een recent onderzoek naar het effect van gevangenschap op tijgers bevestigt dit. Er wordt geconcludeerd dat tijgers in een meer 'natuurlijke' en 'complexere' verblijven minder stereotype gedrag en meer explorerend gedrag vertonen dan die in een 'onnatuurlijke' omgeving. Dit komt overeen met een onderzoek van Baldwin in 1991 die een correlatie vond tussen de verblijfs grootte en de gedragsdiversiteit van verschillende katachtigen in de National Zoo in Washington (Lyons J et al., 1997).

Deze resultaten suggereren dat tijgers in gevangenschap in grote verblijven gehouden moeten worden. Deze verblijven moeten een natuurlijke bodem en vegetatie, vijvers, schaduw, gevarieerde rustplekken en voldoende gedragsverrijking bevatten (Kennedy L.M et al., 2003).

Er zijn tijdens dit onderzoek geen zwemmogelijkheden waargenomen. Tijgers zwemmen graag in het wild en recent onderzoek wijst uit dat tijgers in gevangenschap de mogelijkheid moeten hebben om te zwemmen of om gewoon in het water te zitten. De aanwezigheid van een zwembad, stroompje, ton, plas of andere waterbron verhoogt het exploreergedrag en vermindert het stereotype 'ijsberen' (Kennedy L.M et al., 2003). Zwemmen biedt ook een vorm van bewegen voor de tijgers (Bush M et al., 2002).

In het circus zijn alleen krabpalen als gedragsverrijking waargenomen. Bovengenoemde voorbeelden zouden dus een toevoeging zijn aan de huisvesting van circustijgers die dit soort gedragsverrijking nog niet krijgen.

Tijgers in het circus worden vrijwel altijd in groepen gehouden. In het circus zijn tijdens dit onderzoek geen solitair gehuisveste tijgers waargenomen. De groepen varieerden van 2 tot 8 tijgers. Er is vaak onduidelijkheid over de vraag of tijgers solitair of in groepen gehuisvest moeten worden. In de natuur leven volwassen tijgers solitair en maken hun territorium in gebieden waar genoeg prooidieren, begroeiing en water is om te overleven. Omdat het moeilijk is om hun prooi te vinden in de bosachtige gebieden is het efficiënter om alleen te jagen. Hierdoor vormen ze geen sociale groepen zoals leeuwen dat doen. Uitzondering op deze regel is een moeder met haar jongen (Nowell K en P Jackson, 1996). Daarom vinden veel mensen dat tijgers in gevangenschap ook solitair gehuisvest moeten worden. 'Tijgers zou je veel meer alleen moeten houden. Tijgers hebben moeite om aan elkaar te wennen,

daar is veel tijd voor nodig. Dus ik denk dat gedwongen bij elkaar leven niet goed is' (Meijer G, interview). De studie van Mellen en Sheperdson (1997) adviseert ook om tijgers solitair te huisvesten en dieren van de andere sekse alleen te introduceren voor fok- of verrijkingsdoeleinden. Zij raden ook aan dat dieren die in paren gehouden worden gescheiden moeten worden en afwisselend toegang tot de (buiten) verblijven moeten hebben.

Kennedy L.M et al (2003) komt echter tot de conclusie dat het huisvesten van tijgers die samen zijn opgegroeid resulteert in minder stereotype gedrag. Een aannemelijke verklaring is dat er meer mogelijkheden zijn om te spelen en te besluipen bij de gezamenlijk gehuisveste tijgers. Het is minder duidelijk waarom het stereotype gedrag wordt verminderd, maar het leek erop dat de dieren zich beter voelden met een andere tijger in hun verblijf. Dit resultaat is verassend omdat dit geen natuurlijke levenswijze is. Arno Van der Valk ervaart dit ook in zijn roofdierenopvang. 'Sommige dieren die in de natuur solitair voorkomen, leven in gevangenschap juist liever met soortgenoten samen. Bijvoorbeeld een poema; als die alleen in gevangenschap gehouden wordt kwijnt het dier weg. In de natuur leeft dit dier alleen' (vd Valk A, interview).

5.3.3 Welzijnsproblemen

Bij de huisvesting en het transport van circustijgers speelt vooral de ontwikkeling van stereotype gedrag als welzijnsprobleem een rol. Tijgers ontwikkelen stereotype gedrag in de vorm van heen en weer lopen als ze in circussen (Nevill C.H en T.H Friend, 2003) of dierentuinen (Lyons J et al., 1997; Mallapur A en R Chellam, 2002) gehouden worden. De factoren die het stereotype gedrag bij tijgers stimuleren worden nog niet helemaal begrepen. De beschikbare ruimte kan invloed hebben, maar is niet de beslissende factor voor stereotype gedrag bij andere katachtigen, zoals leeuwen, jaguars en luipaarden. Andere factoren hebben meer invloed op het ontwikkelen van stereotype gedrag, zoals de complexiteit van de kooi en de isolatie van soortgenoten (Lyons J et al., 1997). Het maken van een scherpe wending tijdens het ijsberen zou een belasting kunnen zijn op de schouders (Lijfering J, interview). Dit is zover bekend niet verder onderzocht.

Nevill en Friend (2003) hebben het stereotype gedrag van tijgers tijdens het transport onderzocht. Tijgers die voor de reis toegang hadden gehad tot een *exercise cage* en hadden opgetreden, brachten de meeste reistijd liggend door. Alleen tijdens het einde van de reis vertoonden zij stereotype gedrag. Tijgers die niet hadden opgetreden binnen een halve dag voor het transport en geen toegang hadden tot een *exercise cage* vertoonden vaker stereotype gedrag gedurende de reis. Over het algemeen genomen nam het stereotype 'ijsbeer' gedrag bij alle tijgers toe naarmate het transport langer duurde (Nevill C.H en T.H Friend, 2003).

Alle tijgers die tijdens dit onderzoek in hun verblijf zijn waargenomen vertoonden stereotype gedrag als ze niet aan het rusten waren. Onderzoek wijst uit dat circustijgers de uren voor de voorstelling tot ruim 54% meer stereotype gedrag vertonen dan de uren na de voorstelling. Dit zou een aanwijzing kunnen zijn dat de tijgers niet ijsberen door verveling, maar als reactie op de activiteit rondom hun verblijf of anticipatie op de voorstelling (Krawczel P.D en T.H Friend, 2005). Het zou ook kunnen zijn dat de verblijven niet complex genoeg zijn om dit gedrag tegen te gaan.

5.4 Subconclusie tijgers in het circus

Bij de onderzoeken die tijdens dit onderzoek zijn gebruikt, is niet geconcludeerd dat transport veel stress tot gevolg heeft bij tijgers. Tijdens de periode voorafgaand aan het transport vertonen de tijgers wel stressgedrag. Transport heeft verder geen gezondheidsproblemen tot gevolg.

Ondanks het feit dat tijgers 75% van hun tijd rusten, kan niet geconcludeerd worden dat zij daarom genoeg zouden hebben aan een kleine, steriele omgeving met afwisseling van circusvoorstellingen. Hoe groter en complexer hun leefomgeving is hoe beter. Tijgers die alleen in transportwagens worden gehouden zonder toegang tot een *exercise cage*, worden aangetast in hun welzijn. Gedragsverrijking zoals een waterbron zou een grote toevoeging zijn aan de huidige verblijven. De meningen over het houden van tijgers in groepen is verdeeld. Gezien de laatste studie naar de positieve effecten op de tijgers, wanneer zij in groepen werden gehouden die met elkaar zijn opgegroeid (Kennedy L.M et al., 2003), kan er wel geconcludeerd worden dat dit het welzijn van de tijgers niet aantast.

5.5 Zeeleeuwen

Een aantal circussen gebruikt zeeleeuwen in hun circus. In deze paragraaf wordt ingegaan op het transport en de huisvesting voor deze dieren waarop de welzijnsproblemen in kaart gebracht kunnen worden.

5.5.1 Transport

De zeeleeuwen worden getransporteerd in de trailer waarin ze ook gehuisvest zijn. Over het algemeen blijft het bad vol, zodat de zeeleeuwen kunnen zwemmen tijdens de reis. Er zijn ook opleggers waarbij alleen een buitenbad beschikbaar is, waardoor de zeeleeuwen tijdens de reis niet kunnen zwemmen. Omdat zeeleeuwen kunnen blijven zwemmen en rusten is het transport voor hen minder belastend dan voor olifanten en kamelen.

5.5.2 Huisvesting

Zeeleeuwen in het circus worden gehouden in de oplegger van een vrachtwagen. In de natuur brengen zeeleeuwen de helft van hun leven op het land door, de andere helft zoeken ze hun voedsel in de zee. In de oplegger was in de gevallen die zijn waargenomen een zwemmogelijkheid. De afmetingen van de zwemmogelijkheid tijdens dit onderzoek waren een bad van ongeveer 2 bij 3 meter in omtrek, van 1 meter diep. Een opstaande rand zorgde voor een afscheiding tussen het bad en een 'droge' ligruimte van ongeveer 1,5 bij 2 meter. De zeeleeuwen kunnen over deze rand heen naar het 'droge' gedeelte, zodat ze zelf kunnen kiezen of ze willen zwemmen of rusten.

Veel zwemmogelijkheden en een goede filtratie installatie zijn essentieel bij het houden van zeeleeuwen. Als het dier een keer poept of urineert in het water, is het vies en dat doen ze dagelijks. Dit betekent dat het water dagelijks verversst moet worden (Klaver P, interview), of een goed filtersysteem moet hebben. De waargenomen bassins in het circus hadden een filtersysteem.

In de zomer hebben de zeeleeuwen bij een aantal trainers een buitenbad tot hun beschikking. Zeeleeuwentrainer Ingo Stiebner heeft voor zijn zeeleeuwen een zwembad met een inhoud van 20.000 liter. In de winter is deze mogelijkheid niet beschikbaar vanwege het bevriezen van het water en, aldus de trainers, omdat het voor de zeeleeuwen te koud is. Dit argument is twijfelachtig omdat zeeleeuwen in de dierentuin in de winter gewoon buiten kunnen blijven, mits er een beschutting is tegen de wind (Meijer G, interview).

Gerard Meijer heeft husbandry guidelines geschreven voor het houden van zeeleeuwen in dierentuinen. Zijn mening is dat zwemmen de belangrijkste verrijking is voor een zeeleeuw, evenals een sociale structuur. In de husbandry guidelines staat dat ze twee keer zo diep moeten kunnen duiken als de lengte van de grootst gehouden zeeleeuw. De afmetingen van de huisvesting in het circus worden in de dierentuin als quarantaine afmeting aangehouden (Meijer G, interview).

In de natuur leven zeeleeuwen in harems, met een dominant mannetje en tot twintig vrouwtjes. Vooral in de paartijd zijn er hevige gevechten tussen de dominante mannetjes. De mannetjes die nog niet volgroeid zijn vormen aparte vrijgezelle groepen. Ze proberen afgedwaalde vrouwtjes van de harem af te drijven, waarop ze haar jong doden en met haar paren. Zeeleeuwen hebben een complexe sociale structuur waar nog weinig over bekend is (Adilardi U en M Visalberghi, 1991). Het is moeilijk deze situatie in het circus na te bootsen, omdat de ruimte voor het houden van een grote groep zeeleeuwen ontbreekt. De groepen zeeleeuwen die tijdens dit onderzoek zijn

waargenomen varieerden van 2 tot 3 dieren. Bij beide circussen was er een bul aanwezig, met 1 of 2 vrouwtjes.

5.5.3 Welzijnsproblemen

De welzijnsproblemen die voort kunnen komen uit de huisvesting en het transport van zeeleeuwen in het circus zijn oververhitting, onderkoeling, gezondheidsproblemen door verontreinigd zwemwater en stereotype gedrag. Stereotypieën bij zeeleeuwen zijn heel moeilijk te onderscheiden. Een vorm van stereotype gedrag dat door onderzoekers is erkend is het zogeheten 'cirkelzwemmen'. De zeeleeuw zwemt hierbij telkens hetzelfde rondje door het water (Kastelein en Wiepkema, 1988). Andere vormen van stereotype gedrag bij zeeleeuwen zijn tot nu toe niet waargenomen.

Het is voor zeeleeuwen moeilijk hun energie kwijt te raken in een klein bad. Een zeeleeuw is heel actief doordat ze van nature altijd moeten jagen voor hun voer. Het bassin in het circus is vaak te klein om snelheid te maken of te duiken (Meijer G, interview). Hierdoor ontwikkelen zeeleeuwen snel het stereotype cirkelzwemmen in het circus.

Gezondheidsproblemen die bij zeeleeuwen regelmatig voorkomen zijn oogproblemen; oogontstekingen (ontsteking harde oogvlies) welke te maken hebben met voeding en waterkwaliteit. Niet alle circussen gebruiken een (deugdelijke) filterinstallatie. Als de dieren in een slechte waterkwaliteit zwemmen krijgen ze gezondheidsproblemen (Klaver P, interview).

Zeeleeuwen kunnen oververhit raken door stress. In Ouwehands Dierenpark worden de zeeleeuwen getransporteerd in een open kooi, zodat ze hun warmte beter kwijt kunnen (Meijer G, interview). Het stressniveau van circuszeeleeuwen tijdens het transport ligt veel lager door gewenning. Er is bij hen een groter gevaar voor kou tijdens het vervoeren. Zeeleeuwen kunnen een longontsteking kunnen krijgen als het te koud is. Als er 12 uur gereden moet worden naar een nieuwe locatie, wat heel normaal is, zitten de dieren soms 12 uur droog. Als ze dan nat ingeladen worden, kunnen ze het koud krijgen (Klaver P, interview). Zeeleeuwen komen in de natuur voor in de warmere gebieden. Ze kunnen wel tegen kou, maar dan moeten ze voldoende kunnen zwemmen en voldoende eten krijgen. Een klein badje met koud water is hiervoor niet voldoende (te weinig zwemmogelijkheden) en maakt de dieren vatbaarder voor gezondheidsproblemen (Klaver P, interview). In de Veterinary requirements of the Association of Circus Proprietors of Great Britain wordt afgeraden een zeeleeuw überhaupt te vervoeren (Kiley-Worthington M, 1990).

5.6 Subconclusie zeeleeuwen in het circus

Er zijn een aantal factoren die het houden van een zeeleeuw in het circus moeilijk maken. Zwemmen is voor zeeleeuwen hun hoofdzakelijke bezigheid. In een circus is het moeilijk de hoeveelheid water die nodig is om te kunnen zwemmen en duiken te realiseren. Verder verontreinigt het relatief kleine bassin waarin de dieren gehouden worden snel zonder deugdelijk filtersysteem, waardoor gezondheidsproblemen ontstaan.

Bij het vervoeren van zeeleeuwen kan de zeeleeuw onderkoeld raken en ziektes zoals longontsteking oplopen. Ze hebben tijdens het transport vaak te weinig ruimte tot hun beschikking om warm te blijven.

Het ontbreken van een sociale structuur zou ook aanleiding kunnen geven tot een verminderd welzijn van zeeleeuwen in het circus. Hier is zover bekend nog geen nader onderzoek naar gedaan.

Gezien deze argumenten is een zeeleeuw ongeschikt om in het circus gehouden te worden. De huisvestingsnormen die gehaald moeten worden om het welzijn te verbeteren kunnen in het circus niet tot nauwelijks gerealiseerd worden, vanwege het vele reizen. Dit maakt het onmogelijk om voldoende zwemmogelijkheid te creëren.

5.7 Olifanten

In 1995 werden er 305 olifanten gehouden in Europese circussen, waarbij de meeste dieren aangebonden gehouden werden in een tent (Schmid J, 1995). In deze paragraaf wordt ingegaan op het transport en de huisvesting voor deze dieren waarop de welzijnsproblemen in kaart gebracht kunnen worden.

5.7.1 Transport

Olifanten worden in de speciaal aangepaste vrachtwagentrailers of bijvoorbeeld in Amerika per treinwagon vervoerd. Uit observatie is gebleken dat de olifanten die gebruikt worden in de bezochte circussen vervoerd worden in vrachtwagentrailers.

Als de olifant met een trailer vervoerd wordt is het van belang dat de trailer is aangepast. Het moet veilig zijn, het dier moet vastgezet kunnen worden, de ruimte moet goed geventileerd worden, een goede omgevingstemperatuur houden en een aparte ruimte hebben om voedsel en water mee te nemen. De trailer moet zo gemaakt zijn dat het dier comfortabel kan staan, de vloer moet het gewicht kunnen dragen en drainagegaten bevatten om urine op te vangen.

Tijdens het transport wordt de olifant aangebonden om beweging te beperken, het voorkomt verwondingen en het is veiliger voor mens en dier. Goede ventilatie is nodig voor de gezondheid van de olifant, omdat olifanten een hoeveelheid urine, faeces en gassen produceren en warmte af geven

(Olson D, 2001). Tijdens dit onderzoek is niet waargenomen hoe de trailer er van binnen uit zag. De trailers zijn alleen van afstand gezien.

Als olifanten getraind en gewend worden aan transport zijn ze gemakkelijk te vervoeren en heeft het transport geen verkeerd effect op de dieren (Olson D, 2001). De verzorger moet tijdens het transport zijn dieren in de gaten kunnen houden om het gedrag en de conditie van de dieren te registreren. De olifanten dienen tijdens het transport regelmatig voorzien te worden van hooi en als de reis langer dan 16 uur duurt, moeten ze de mogelijkheid krijgen om water te drinken (Olson D, 2001). Het is niet bekend of dit ook daadwerkelijk gebeurt. Wel vertelde Lijfering tijdens het interview dat hij de olifanten kon voelen, doordat de vrachtwagen heen en weer schudde. Hieruit kon hij opmaken wat de dieren aan het doen waren (Lijfering J, interview).

5.7.2 Huisvesting

Olifanten worden in het circus gehouden in een tent. Hierbij worden de dieren vaak aangebonden gehouden. Aanbinden houdt in dat de olifanten diagonaal worden vastgezet aan de benen (linksvoor, rechtsachter) met kettingen. Als het voor korte tijd is kan er een voorpoot aangebonden worden. Het diagonaal aanbinden dient geroteerd te worden om beengebreken te voorkomen.

Het vastbinden beperkt de olifant in loop- en bewegingsruimte. Het beperken van de bewegingen geeft de verzorger de mogelijkheid om de voeten te verzorgen, te voeren, veterinaire te onderzoeken, te transporteren, nieuwe dieren-, trainer- of tricks te introduceren, gevechten te voorkomen en faciliteiten te beschermen. Het aanbinden zorgt voor veiligheid van de olifant en verzorger tijdens deze activiteiten (Olson D, 2001).

Als de dieren aangebonden zijn moeten ze zo bij elkaar staan dat ze nog sociale interactie kunnen hebben, maar ver genoeg van elkaar om te kunnen liggen. Ze mogen zich niet kunnen omdraaien en in de knoop komen met de lijnen (Olson D, 2001).

In de natuur vormen koeien (vrouwtjes olifanten) en jonge mannetjes stabiele kuddes met ongeveer 20 individuen die allen familie van elkaar zijn (moeders, dochters, zusters, nichten enz.). Deze matriarchische groepen worden geleid door de oudste koe, zij coördineert de groep bijvoorbeeld bij het zoeken naar voedsel en water. Dagelijks leggen de olifanten ongeveer 12 tot 30 km af. De kudde kan tijdelijk opgesplitst worden en dan wordt er met geluid gecommuniceerd met elkaar.

De volwassen stieren komen alleen in de groep als er een koe in oestrus is. Over het algemeen paart alleen de dominante stier met de koeien. Stieren trekken alleen rond, of in tijdelijke stiergroepen. Dat betekent dat een bul op een bepaald moment uit de kudde moet. Als hij ongeveer 10 jaar oud is verlaat hij de groep (Nowak R, 1999). De huisvesting van olifanten moet aan deze sociale structuur van de dieren voldoen, dat betekent dat ze sociaal gedrag met elkaar moeten ontwikkelen, genoeg ruimte nodig hebben om

interactie met soortgenoten te hebben en de ruimte hebben om te bewegen (Olson D, 2001).

Net als bij transport is het belangrijk dat de tent waar de olifanten in gehuisvest worden een goede ventilatie heeft, welke nodig is voor de gezondheid van de olifant. Olifanten produceren een grote hoeveelheid urine, faeces en,- gassen en geven warmte af. In de winter worden de olifanten de hele dag in de tent gehouden en komen ze niet buiten. De tent wordt dan verwarmd door een warmteblower. De tent wordt geventileerd door de ingang en 'gaten' in de tentzeilen.

Om de dieren meer ruimte te geven om soortspecifiek gedrag te vertonen kan er een paddock gemaakt worden.

Een paddock is een afgezet gebied in de buitenlucht met bijvoorbeeld schokdraad om de dieren binnen het gebied te houden (Schmid J, 1995). Bij circus Herman Renz is eenmalig waargenomen dat de olifanten in een paddock gehouden werden.

Het reizen van stad naar stad is een andere vorm van variatie voor de circusolifanten. In de ene stad kan de paddock met gras begroeid zijn terwijl in de volgende stad de paddock één grote zandbak kan zijn of begroeid met bomen, ook de omgeving varieert enorm (Schmid J, 1995).

In Amerika gebruiken circussen liever paddocks dan dat de olifanten de gehele dag binnen aangebonden gehouden worden, omdat het stereotype gedrag van de dieren hierdoor aanzienlijk minder wordt. De dieren zijn rustiger over het geheel genomen, ook als ze getraind worden.

Het houden in paddocks is hygiënischer. De voeten van de dieren zijn gezonder, omdat de dieren niet in hun eigen urine of feces hoeven te staan en het schoonmaken van de stalling is makkelijker (Friend T.H et al., 1999). Uit de waarnemingen blijkt dat olifanten over het geheel genomen in tenten worden gehuisvest en dit terwijl aan paddocks voor beide partijen meer voordelen zitten.

Stroomdraad als omheining van de paddock kan en is veilig en effectief als secundair bestand om een olifant te trainen binnen een gebied te blijven. Stroomdraad zou nooit gebruikt mogen worden als primair bestand als een dier onbeheerd wordt gelaten, aangezien een schokapparaat elektrische of mechanische problemen kan krijgen. Slagtanden geven geen stroom door, hierdoor kunnen zowel Afrikaanse als Aziatische olifanten gemakkelijk uitbreken.

Reizende tentoonstellingen van olifanten zijn pas begonnen met het gebruik van stroomdraad en mobiele hekken met groot succes. De dieren moeten wel altijd onder toezicht van een verzorger staan (Olson D, 2001). Tijdens dit onderzoek is dit één keer waargenomen bij het bezoek aan Herman Renz in Soest. Er was constant een olifantenverzorger aanwezig die een oog in het zeil

hield. De verzorger waarschuwde de kinderen als ze onder het stroomdraad doorkropen om bij de olifanten te komen en hij lette op de omheining.

5.7.3 Welzijnsproblemen

Er is geen literatuur gevonden waaruit blijkt dat er welzijnsproblemen voortkomen uit transport van olifanten. De welzijnsproblemen die voort kunnen komen uit de huisvesting van de olifanten in het circus zijn stereotype gedrag en voetproblemen. Uit onderzoek (Toscano M et al., 2001) is niet gebleken dat het welzijn van olifanten tijdens het transport geschaad wordt.

Al tot ver in de geschiedenis worden olifanten in gevangenschap aangebonden gehouden, maar door het aanbinden wordt soortspecifiek gedrag, zoals het zoeken van voedsel, sociale interactie, speelgedrag en beweging beperkt.

Het beperken van soortspecifiek gedrag kan bijdragen tot het ontwikkelen van stereotypegedrag bij olifanten (Wiedemayer C en R Tanner, 1995). 'Afwachten' voorafgaande aan voedsel, water en het optreden is waarschijnlijk de oorzaak van een toename in stereotype gedrag bij circusolifanten (Friend T, 1999).

Variatie in stereotype activiteit is gerelateerd aan leeftijd, jongere olifanten vertonen meer stereotype gedrag dan oudere olifanten (Gruber T et al., 2000). Stereotype gedrag uit zich vooral in hoofd weven en herhaaldelijk voor- en achteruit stappen (Rees P, 2004). Hiervan komt weven het meest voor, 67% (Friend T.H et al., 1999). Uit de eenmalige observatie is gebleken dat de olifanten van Circus Royal ernstig stereotype gedrag vertoonden. De dieren stonden aangebonden en er was geen afleidingsmateriaal aanwezig in de tent.

In de natuur houdt een volwassen olifant zich voornamelijk bezig met voedsel zoeken en foerageren (Wiedemayer C, 1998). Olifanten in het circus brengen veel minder tijd door met voederen dan hun wilde soortgenoten, doordat het voedsel kant en klaar wordt aangeboden. Hierdoor raken de dieren verveeld en om zich bezig te houden gaan de dieren stereotype gedrag vertonen.

Ook het ontbreken van de sociale structuur bij olifanten is een belangrijk welzijnsprobleem in circussen. Er is zelfs een solitair gehouden olifant waargenomen tijdens een circusbezoek. Verder werden de olifanten per twee,- drie- of viertal gehouden. Dit kan verveling, apathie en stereotype gedrag tot gevolg hebben.

5.8 Subconclusie olifanten in het circus

Uit onderzoek (Toscano M et al., 2001) dat gedaan is naar het transport van olifanten is niet gebleken dat het welzijn van olifanten geschaad wordt. Het blijkt dat als olifanten gewend raken aan het transport, het reizen voor de dieren niet zo stressvol is dat het duidelijke welzijnsproblemen tot gevolg heeft.

Als de dieren voor langere periode van de dag aangebonden gehouden worden is dit schadelijk voor het welzijn van de olifant. De dieren kunnen als ze aangebonden staan, maar beperkt gedrag vertonen en alleen interactie hebben met hun naaste burens. Ook is de kans dat de olifanten stereotype gedrag vertonen erg groot.

Vooraf in de winter is het moeilijk om het welzijn van olifanten te waarborgen. De dieren staan in een tent (los of aangebonden) en hebben weinig ruimte om te bewegen. Dit omdat de buitentemperatuur te laag is om de dieren in een paddock te zetten. Dit terwijl de buitentemperaturen tijdens de eenmalige observaties binnen het bereik van de olifanten lag. De dieren konden dus wel overdag voor een bepaalde tijd buiten gehouden worden.

Het welzijn van olifanten wordt geschaad als er niet aan de sociale structuur voldaan wordt.

Als olifanten geen toegang hebben tot een paddock wordt hun welzijn geschaad. In een paddock vertonen olifanten meer sociaal gedrag (0,3 tot 8,2 uur). Als olifanten gehouden worden in paddocks wordt het stereotype gedrag aanzienlijk minder (57%) (Friend T.H et al., 1999).

De olifanten hebben dan zelf de keuze met welke groepsgenoot ze omgaan. Ze hebben de mogelijkheid om een zandbad te nemen wanneer ze willen, het zand maken ze los met hun nagels. Ze kunnen stokjes en steentjes vinden om hun huid mee te schuren. Ook kunnen ze stenen, takken en andere objecten gebruiken om mee te spelen (Schmid J, 1995).

5.9 Kamelen

Kamelen worden veel gebruikt in het circus. Omdat kamelen al jarenlang gehouden worden als lastdier, worden ze door velen beschouwd als gedomesticeerd dier. Deze dieren stellen weinig eisen aan hun omgeving, omdat ze al jaren in gevangenschap voortplanten. In deze paragraaf wordt meer duidelijkheid gegeven over de welzijnsproblemen die kunnen ontstaan door transport en huisvesting.

5.9.1 Transport

Kamelen zijn geen dieren die eenvoudig per paardentrailer te vervoeren zijn. Door de hoogte die kamelen kunnen bereiken worden ze in een speciaal gebouwde trailer of een vrachtwagen vervoerd (I19, De Ark Animal Center). Het is net als bij andere diersoorten van belang dat de kameel gewend raakt aan transport.

5.9.2 Huisvesting

Uit observatie in het circus blijkt dat de kamelen in groepen (10 tot 15 dieren) gehouden worden in een tent, achter stroomdraad (circus Belly Wien) of stalen stangen (circus Renz Berlin). De zijkanten van de tent waren open.

Volgens de Ark een dierverhuurbedrijf die al jaren ervaring heeft met kamelen, zijn kamelen goed bestand tegen de kou en mogen daardoor het hele jaar door naar buiten op het weiland. Bij regen en extreme kou staat er een ruime open stal ter beschikking waar de hele groep naar binnen kan (I20, De Ark Animal Center).

5.9.3 Welzijnsproblemen

Er is geen literatuur gevonden die aangeeft welke invloed transport op kamelen heeft.

De enige welzijnsproblemen die bekend zijn worden door huisvesting veroorzaakt. Dit zijn stereotype gedrag en voetproblemen door een vochtige omgeving. Kamelen kunnen in gevangenschap repeterend gedrag vertonen welke lijkt op frustratie. De dieren bewegen hun staart, schudden met kop, lopen heen en weer en stampen met de poten. Ook is stangbijten regelmatig waargenomen in circussen in Groot-Brittannië (Kiley-Worthington M, 1990). Andere vormen van stereotype gedrag bij kamelen zijn tot nu toe niet beschreven.

Kamelen kunnen goed tegen de kou, maar slecht tegen nattigheid (Klaver P, interview). Tijdens de bezoeken aan circussen (Circus Belly Wien en Renz Berlin) was de aanwezige ondergrond (grasveld) waar de kamelen in de tent stonden, drassig en nat met plassen water. Dit kan bij de kamelen gezondheidsproblemen opleveren.

5.10 Subconclusie kamelen in het circus

Er zijn geen onderzoeken die uitwijzen of het transport stressvol is voor kamelen. Het welzijn van kamelen wordt in het circus waarschijnlijk niet geschaad. Kamelen zijn van nature zacht en rustig van aard (zie hoofdstuk 6 paragraaf 6.9.1) en stellen weinig eisen aan hun omgeving waardoor ze gemakkelijk te houden zijn.

Kamelen zijn dieren die winterhard zijn en kunnen daardoor het hele jaar buiten gehouden worden. Hierdoor zijn deze dieren goed te houden in het circus. Het is voor het welzijn wel van belang dat de dieren een droge schuilplek hebben.

Uit observatie is gebleken dat de dieren op een natte ondergrond gehouden werden. Dit zou het welzijn van de kamelen kunnen schaden.

6 Training en voorstelling

In het vorige hoofdstuk zijn we ingegaan op het effect van huisvesting en transport op wilde dieren in het circus. In dit hoofdstuk focust het onderzoek zich op de kern van het circusbestaan; het trainen van de dieren.

De dierenacts worden gevuld met de tricks die de dieren zijn aangeleerd. De frequentie waarin de dieren moeten optreden verschilt per seizoen. Als een circus op tournee is, zijn er meestal twee optredens per dag. De optredens van de dieren duren ongeveer 5 tot 10 minuten. Op de dag van vertrek of aankomst valt de voorstelling vaak uit of wordt deze gereduceerd tot één middag- of avondvoorstelling. In de winter worden de meeste circussen actief als het zogeheten 'wintercircus' met een aangepast kerstprogramma. Na de wintercircussen wordt er bij een aantal circussen een winterstop ingelast.

We gaan in op de vraag: 'In hoeverre zijn tricks en trainingsmethode schadelijk voor wilde dieren in het circus?'. Zoals uitgelegd in de inleiding wordt steeds de natuurlijke situatie als referentie genomen. Daarom wordt er eerst een beeld geschetst wat de natuurlijke 'preparedness' van dieren is. Dan worden de verschillende leerprocessen toegelicht, zodat we meer inzicht krijgen in de verschillende trainingsmethoden, de effecten van training en de aspecten van training in het circus. Door deze twee tegen elkaar uit te zetten wordt het beeld geschetst van de welzijnsproblemen rond de trainingsmethoden.

Per dier worden specifieke trainingsmethoden, tricks en welzijnsproblemen beschreven. Dit hoofdstuk wordt afgesloten met de misstanden die er zijn betreffende de training en voorstelling in het circus en de subconclusie.

De resultaten komen uit de literatuur, interviews (zie bijlage I) en eigen waarnemingen. Tijdens dit onderzoek zijn meerdere circussen bezocht (zie bijlage II). De tricks die tijdens de voorstellingen zijn waargenomen staan per diersoort beschreven.

6.2 Leerprocessen

Het leergedrag van dieren is een natuurlijke reactie op de veranderende omgeving. Hoe beter een dier leert van zijn omgeving, hoe beter hij kan overleven. Leren is dus belangrijk voor de fitness van een dier.

Het begrip 'leren' kan breed worden gedefinieerd als een verandering in gedrag als gevolg van oefening en ervaring. Wanneer die oefening en ervaring is opgelegd door mensen, wordt dit proces 'trainen' genoemd (Mellen J.D. en S Ellis, 1995).

Er zijn vijf typen leerprocessen te onderscheiden, te weten: gewenning, klassieke conditionering, operante conditionering en complex leren. Deze laatste vorm van leren wordt niet meegenomen in het onderzoek, omdat deze niet van toepassing is op de trainingsmethoden die gebruikt worden in het

circus. In de volgende alinea's worden korte beschrijvingen van de leerprocessen met een voorbeeld als illustratie gegeven.

6.2.1 Klassieke conditionering

Bij klassieke conditionering wordt een neutrale prikkel gekoppeld aan een bepaald gedrag (Mellen J.D. en S Ellis, 1995). Een tijger - in een nieuwe omgeving - zal pas opgewonden reageren op het moment dat het vlees van de vleeskar wordt gehaald. Als de handelingen van het voeren zich herhaaldelijk voordoen, zal de tijger steeds eerder reageren; dus ook op het moment dat hij de vleeskar aan hoort komen. In dit voorbeeld is het geluid van de voerkar een neutrale prikkel voor de onervaren tijger. Het opgewonden gedrag en het ijsberen is de ongeconditioneerde respons. Na herhaaldelijke combinaties van het geluid van de voerkar en het krijgen van voedsel, wordt het in eerste instantie neutrale geluid van de voerkar een geconditioneerde prikkel en het ijsberen een geconditioneerde respons. De tijger heeft dan geleerd om het geluid met voedsel te associëren en reageert op beide prikkels door te ijsberen.

Een belangrijke eigenschap van klassieke conditionering is dat de aaneenschakeling van gebeurtenissen op geen enkele manier beïnvloed kunnen worden door het dier. Of de tijger nu ijsbeert of niet, het voer volgt toch op het geluid van de voerkar (Mellen J.D en S Ellis, 1995).

6.2.2 Instrumentale conditionering

In tegenstelling tot klassieke conditionering is instrumentale of operante conditionering wel afhankelijk van het gedrag van het dier. Het gedrag van het dier is het 'instrument' om de beloning te krijgen; het dier voert een handeling uit dat een verandering teweeg brengt die leidt tot de beloning. Door het uitvoeren van een bepaald gedrag krijgt het dier een beloning of ontloopt straf (Mellen J.D. en S Ellis, 1995).

Een voorbeeld van instrumentele conditionering is dat als een olifant een verblijf in loopt en hij hiervoor een beloning krijgt. Hierdoor zal het dier het verblijf associëren met voedsel en eerder het verblijf in lopen dan wanneer deze stimulus er niet was geweest. Met instrumentale conditionering heeft de trainer de mogelijkheid om het dier op een positieve manier kennis te laten maken met hetgeen hij moet leren (Olson D, 2001).

6.2.3 Gewenning

Gewenning betekent een afname in de neiging om op prikkels te reageren die door herhaaldelijke aanbieder vertrouwd zijn geworden (Gleitman et al., 1999). Een tijger kan bijvoorbeeld reageren op de rinkelende sleutels van zijn verzorger door naar het voedselluik te lopen. Dit is een reactie op het feit dat het rinkelen van de sleutels altijd opgevolgd wordt door het krijgen van voedsel. Als de beloning (voedsel) na het rinkelen van de sleutels uitblijft, bijvoorbeeld als bezoekers ook met hun sleutels gaan rinkelen om de tijger

dichterbij te lokken, is het waarschijnlijk dat de tijger dit gedrag af zal leren. Dit proces heet gewenning. Een andere vorm van gewenning is het minder reageren van circusdieren op het transport (Kiley-Worthington M, 1990).

6.3 Beperkingen leergedrag

Er zijn over het algemeen genomen twee invloeden (of beperkingen) van belang die invloed hebben op training, *preparedness* en de omgeving. Ze hebben beide te maken met natuurlijke eigenschappen van het dier, die in de trainingssituatie naar voren komen. Na dat deze hier kort zijn uitgelegd, zullen de beperkingen waar circusdieren tegenaan lopen per dier worden behandeld in paragraaf 6.6 t/m 6.9.

Met *preparedness* wordt bedoeld dat een dier bepaalde genetische eigenschappen heeft die een dier *prepared*, *unprepared* of *contraprepared* maken om bepaalde dingen te leren. Een dier is over het algemeen *prepared* om opdrachten uit te voeren die lijken op het gedrag dat die soort van nature ook uitvoert. Dat wil zeggen dat het gedrag biologisch relevant is (Mellen J.D en S Ellis, 1995). Een zeeleeuw kan bijvoorbeeld gemakkelijk aangeleerd worden om een sprong boven water te maken, omdat dit een onderdeel is van het natuurlijke repertoire van dit dier.

Gedrag waarvoor een dier *contraprepared* is, is extreem moeilijk om aan te leren, omdat er soortafhankelijke beperkingen bestaan. Er zijn bijvoorbeeld in het verleden olifanten getraind om te waterskiën. Een olifant is hiervoor *contraprepared*, omdat zijn lichaam een te grote beperking is bij de uitvoering van deze gedraging.

Opdrachten waarvoor een dier *unprepared* is om uit te voeren kunnen bereikt worden met middelmatige inspanning. Zo is het balanceren van een bal op de neus van een zeeleeuw geen natuurlijke gedrag, maar kan toch binnen redelijke grenzen worden aangeleerd. Er wordt gebruikt gemaakt van de mogelijkheden van de gevoeligheid van zijn neus en zijn snorharen, die normaal gesproken worden gebruikt om objecten mee af te tasten. (Mellen J.D. en S Ellis, 1995).

Een tweede beperking heeft betrekking op de omgeving van de dieren (von Uexküll, 1934). De omgeving van het dier is opgebouwd uit bepaalde prikkels, zoals kleuren, geuren en geluiden. Het kan zijn dat een dier een bepaalde opdracht niet kan uitvoeren, omdat hij niet in staat is de prikkels die er bij betrokken zijn te interpreteren. Het is bijvoorbeeld niet handig om kleuren te gebruiken als een dier kleurenblind is. Een prikkel moet begrijpelijk zijn voor een dier binnen de beperkingen van zijn zintuigen.

6.4 Trainingsmethoden algemeen

Zoals eerder omschreven is, wordt een bepaald gedrag door beloning (of positieve stimulans) versterkt en herhaald, en door straf (of negatieve stimulans) neemt het gedrag juist af. Beloningen als voedsel, water of warmte worden 'primaire beloningen' genoemd. Het effect van deze beloningen om een gedrag te stimuleren is gebaseerd op onmiddellijke biologische consequenties.

Een van de eerste stappen bij het trainen van dieren is om de neiging tot vluchten te overwinnen als het dier door mensen wordt benaderd. Ongetrainde dieren hebben een karakteristieke afstand waarop ze benaderd kunnen worden. Hediger (1950) noemde deze afstand de 'vlucht afstand'. Bij de meeste zeezoogdieren wordt de neiging tot vluchten overwonnen door te leren om voer uit de hand van de trainer aan te nemen. De dagelijkse hoeveelheid voer wordt in kleine porties verdeeld en wordt over de dag verspreid zodat er veel interactie kan plaatsvinden (Mellen J.D. en S Ellis, 1995). Als zowel de trainer als het dier hieraan gewend is, wordt er een neutrale prikkel aan het voer toegevoegd. Het dier wordt dus geconditioneerd. Het geluid van een clicker, een fluitje of stemgeluid wordt gecombineerd met krijgen van voer en wordt uiteindelijk de geconditioneerde of secundaire stimulans. (Mellen J.D. en S Ellis, 1995).

Bij dieren die hier nog niet aan gewend zijn kan na verloop van tijd begonnen worden met het aanraken tijdens de trainingssessies terwijl de trainer het dier aanmoedigt om kalm te blijven. Het rustige gedrag van het dier wordt beloond. Ongewenst gedrag, zoals wegduiken voor de trainer kan gecorrigeerd worden door bijvoorbeeld 'nee' te zeggen of het te negeren (Mellen J.D. en S Ellis, 1995). De meeste dieren groeien echter op in het circus, waardoor deze stap min of meer kan worden overgeslagen.

Bij olifanten en kamelen wordt geleerd om het dier rustig aan de hand een rondje te laten lopen in de piste. Zo raken ze gewend aan de tent en de geluiden. Dan wordt de dieren geleerd om naar de trainer toe te komen als ze bij naam geroepen worden. Van daaruit kunnen tricks worden aangeleerd.

Bij tijgers en zeeleeuwen wordt een iets andere methode gebruikt, omdat deze dieren niet als basis door de piste hoeven te lopen. Dit staat per diersoort verder in deze paragraaf beschreven.

6.5 Invloed van training op dieren

De Universities Federation for Animal Welfare (UFAW) concludeert in hun onderzoek naar training ook dat training goed is voor het welzijn van de dieren en dat de trainingsmethoden omschreven in hun onderzoek humaan zijn. Uit de beschrijvingen die door de door hun benaderde diertrainers zijn gegeven kunnen zij concluderen dat de meeste dieren het leuk vinden

getraind te worden. Trainen betekent beloningen. Het is een activiteit waarbij er kan worden samengewerkt en de trainer en het dier ergens naartoe werken, en een vriendschappelijke relatie wordt opgebouwd en wederzijds respect. Omdat trainen ook een uitdaging is voor de intelligentie van de dieren kunnen dieren ook hun eigen oplossingen bedenken, wat ten goede komt aan het welzijn. Effectieve trainingsmethoden zijn die, welke het meeste rekening houden met het welzijn van het dier en waarbij gebruik wordt gemaakt van beloningen (UFAW, 1989). Getrainde dieren zijn rustiger in hun omgeving, makkelijker te verzorgen, te onderzoeken en te behandelen (Kirkwood J et al., 1990).

Wanneer een dier in prikkelarme omgeving gehouden wordt, in vergelijking met zijn natuurlijke habitat, is het voor zeeleeuwen, en hoogst waarschijnlijk vele andere diersoorten, belangrijk om te compenseren voor het gebrek aan ruimte. Interactie met mensen en trainen is een manier om dit te doen (Kastelein en Wiepkema, 1988).

Training zou afwisselend moeten blijven. Als elke dag hetzelfde gedaan moet worden door het dier, vervalt al snel het argument dat de dieren een uitdaging wordt gegeven om hun intelligentie te gebruiken (Meijer G, interview). Het trainen van dieren betekent voor veel dieren een manier om te bewegen. Dit is goed voor hun lichamelijke conditie en voorkomt het dik worden van de dieren. Er moet daarbij altijd gekeken worden naar wat het dier aankan en wat zijn lichamelijke beperkingen zijn. In principe zouden de dieren alleen tricks moeten doen die in hun natuurlijke repertoire voorkomen om gezondheidsproblemen te voorkomen (zie ook paragraaf 6.3 Beperkingen leergedrag). Kleine, niet belastende uitzonderingen daarop zijn mogelijk.

Verder wordt in vrijwel elk onderzoek naar diertraining onderstreept dat het trainen van dieren met geweld en agressie niet bijdraagt aan het bevorderen van het welzijn van de dieren. Het resulteert in angst en tegenzin van de dieren om aan de training te beginnen. Het veroorzaken van een te grote hoeveelheid stress is in geen enkele mate bevorderlijk en kan nooit als verrijkmethode worden aangemerkt (IUCN 1990, Kiley- Worthington M, 1990). Tijdens het onderzoek van Kiley-Worthington zijn geen bewijzen gevonden van het mishandelen van dieren. Zij bevestigt dat in het hedendaagse circus andere trainingsmethoden worden gebruikt dan 'vroeger'. Tijdens ons onderzoek is wel een aantal keren waargenomen dat een dier met een zweep werd geslagen tijdens de voorstelling, maar er zijn geen verwondingen van dien aard waargenomen. Kiley- Worthington schrijft verder dat de dieren niet gestresst overkwamen tijdens de training. Wij hebben zelf ook weinig stress waargenomen, met uitzondering van een aantal olifanten.

In de volgende paragrafen laten we de circusdieren waar dit onderzoek zich op concentreert de revue passeren. Hierbij wordt steeds een beeld geschetst van het aanleren van tricks, de correctiemethode, de tricks die zij moeten uitvoeren en de invloed van de training per dier.

6.6 Tijgers

Het circus is vrijwel de enige plek waar tijgers getraind worden. Omdat tijgers van nature niet in sociale groepen leven, worden er andere trainingsmethoden gebruikt. Tijgers leren hierom ook minder snel dan zeeleeuwen, olifanten en kamelen.

6.6.1 Tricks aanleren

Veel tijgers groeien de eerste maanden op bij de trainer in de trailer (Raffo D en Lijfering J, interviews, Martin Lacy eigen waarneming). Ze krijgen melk en daarna vlees van de trainer. Na een tijdje kan het commando 'kom hier' worden gegeven samen met het voeren. Volgens Raffo duurt het maanden voordat een tijger dit begrijpt (Raffo D, interview).

Als de training begint wordt er afstand van de tijgers genomen. Om ze zelfstandiger te maken worden ze in de groep geplaatst (Lijfering J, interview). Alle trainers gebruiken een stok waar aan het uiteinde vlees bevestigd zit. Met deze stok worden later vrijwel alle tricks aangeleerd. De tijger volgt de stok en kan zo geleerd worden om bijvoorbeeld op een postament te springen. De dieren worden beloond door vlees en stem, en sommige dieren willen ook geaaid worden. In de andere hand heeft de trainer een zweep of stok die als 'drijvende' kracht wordt gebruikt, of waarmee de tijger gecorrigeerd kan worden (Raffo D en Lijfering J, interview).

De hedendaagse trainers vinden het een goede methode om eerst te kijken wat de dieren zelf leuk vinden om te doen. Als een tijger bijvoorbeeld van springen houdt, kan hij in de voorstelling ook sprongen maken. Dit maakt de training voor zowel tijger als trainer makkelijker.

Tijgers in het circus zijn niet tam. Zoals de trainers er mee werken mogen ze niet handtam zijn, want dan lopen ze over de trainers heen en hebben ze geen respect meer voor ze. De trainer moet de leider zijn, ze moeten respect voor hem hebben, zodat ze dingen voor hem doen. Als het dier maatjes is met de dompteur doet hij niets op commando (Lijfering J, interview).

Elke tijger heeft een eigen postament in de piste, daar wordt nooit vanaf geweken. Het is zijn kleine stukje territorium. Het zitten op een postament is altijd de uitgangspositie. Van daaruit kan er begonnen worden met het aanleren van springen, liggen, rollen en op de achterpoten staan; dit alles

door het volgen van de vleesstok. De meeste dompteurs houden tijdens de voorstelling een vaste volgorde van tricks aan. De voorstellingen veranderen weinig om de tijgers niet in verwarring te brengen (Raffo D en Lijfering J, interview).

6.6.2 Correctiemethoden

Een dompteur heeft meestal een stok en een zweep in zijn hand. Met de stok kan de tijger aanwijzingen krijgen of op afstand gehouden worden. De zweep wordt gebruikt om te corrigeren. Lijfering over corrigeren: “Iedereen mag bij mij komen kijken als ik aan het trainen ben. Er is niets verboden. Dan kunnen ze ook zien dat als het een keertje verkeerd gaat een tijger van mij klappen krijgt. Ik sla hem niet dood, maar met de stok en de zweep (maakt drumbeweging met zijn handen) krijgt hij een paar goede tikken op zijn hoofd. Zodat hij zich bedenkt wat er nu eigenlijk aan de hand is.”

Tijdens ons onderzoek is een aantal keren waargenomen dat een tijger een tik kreeg tijdens de voorstelling, als die bijvoorbeeld een andere kant op liep dan de bedoeling was. Ook als de tijgers op hun achterpoten moesten zitten werd meerdere malen met de zweep tegen hun voorpoten getikt om deze houding af te dwingen. De zweep en de stok kunnen ook gebruikt worden om de tijgers ervan te weerhouden onderling te vechten.

Dierenbeschermingsorganisaties menen dat het gebruik van correctiemethoden angst bij de tijgers tot gevolg heeft. Dit uit zich in blazen en slaan naar de trainer (I21, Gaia).

6.6.3 Uitgevoerde tricks

Trick	Aanvulling
Tricks op de grond	
Liggen	
Zitten	
Staan op de achterpoten	Eventueel aangevuld door het maken van sprongen vooruit op de achterpoten
Over elkaar heen springen	De tijger waar overheen werd gesprongen werd zowel in liggende als in staande houding waargenomen
Over een hindernis heen springen	Hindernis ongeveer 40 cm hoog
Lopen over een smalle balk	Ongeveer 1 meter van de grond
Door een ring springen	
‘Schijngevecht’ met de dompteur	De trainer daagt de tijger uit en laat hem op hem af springen, waarna hij de tijger weer naar achteren drijft.
Zitten op postament	
Zitten met voorpoten omhoog op postament	
Van postament naar postament springen	

6.6.4 Invloed van training tijgers

Krawczel en Friend (2005) hebben een onderzoek gedaan naar het effect van voorstellingen op het stereotype gedrag van circustijgers. Hieruit kwam naar voren dat de tijgers het meeste stereotype gedrag vertoonden 2 uur voor de voorstelling. Na de voorstelling werd er vrijwel altijd geslapen. Zij vermoeden zelf dat dit het resultaat is van de verhoogde activiteit rondom het verblijf van de tijgers en het anticiperen van de dieren op de komende voorstelling.

Het aantal voorstellingen per dag schijnt weinig invloed te hebben op de tijd die de tijgers gemiddeld besteden aan 'ijsbeer gedrag' (Krawczel P.D. en T.H. Friend, 2005).

Ook een eerder onderzoek naar het effect van transport op het tijgergedrag wees uit dat de tijgers minder stereotype gedrag vertoonden in de transportwagens als ze eerst opgetreden hadden (Nevill C.H. en T.H. Friend, 2003).

Alle geïnterviewde dompteurs zijn er van overtuigd dat het trainen een positieve invloed op de dieren heeft. Het zorgt voor afleiding en uitdaging. Job Lijfering merkt daarbij wel op dat niet alle tijgers het daarom leuk hoeven te vinden om getraind te worden of op te treden. "Het ene dier wil het graag, en het andere dier heeft zoiets van: Wat doe ik hier, wat moet ik hier en waar ben je mee bezig?! Maar omdat je dus je eigen dieren hebt kun je niet gaan inruilen of sorteren" (Lijfering J, interview).

6.6.5 Welzijnsproblemen

Het trainen met tijgers heeft op zichzelf zo ver bekend weinig gezondheidsproblemen tot gevolg. De beweging die de dieren krijgen werkt positief op hun conditie, wat de gezondheid ten goede komt. De tricks zijn in principe niet schadelijk voor de dieren. Problemen die wel kunnen voorkomen zijn onderlinge gevechten. Dit kan gebeuren in de tunnel op weg naar de circuspiste. De dieren worden dan apart naar de tunnel geleid, maar als er twee mannetjes de tunnel in gaan en eentje keert zich om dan kunnen ze elkaar niet vermijden en duiken boven op elkaar. Vaak zijn dit gecastreerde mannetjes. Onderling vechten komt regelmatig voor (Klaver P, E de Vries, interviews).

Dit is gedrag dat uiteraard ook in de natuur kan voorkomen. Het verschil is dat de dieren hier de mogelijkheid hebben elkaar te ontwijken. In het circus is dit meestal onmogelijk.

6.7 Zeeleeuwen

De omgeving waar zeezoogdieren leven, maakt het noodzakelijk dat er trainingsmethoden gebruikt worden die verschillen van die van andere dieren, zoals die van de olifant (Mellen J.D. en S Ellis, 1995).

Het trainen van zeezoogdieren wordt in de dierentuin veel gedaan, omdat veel handelingen die bij de verzorging van de dieren komen kijken hierdoor worden vergemakkelijkt. De trainingsmethode die hier over het algemeen voor wordt gebruikt komt overeen met de 'dresseer training' van Hediger (1955). Bij deze techniek staat de ontwikkeling van een intensieve mens-dier relatie centraal (Mellen J. D. en S Ellis, 1995).

6.7.1 Tricks aanleren

Er wordt bij zeeleeuwen altijd begonnen met voeren en vertrouwen winnen. Daarna probeert de trainer dingen te vinden die ze als beloning zien, zoals aaien, knuffelen en bijvoorbeeld trucjes die ze leuk vinden. Sommige zeeleeuwen vinden het fantastisch om te springen. Dat kan gebruikt worden als beloning voor tricks die ze juist moeilijk vinden om te doen (Meijer G, interview).

De hulpmiddelen die worden gebruikt zijn het belonen en een target. Het liefst twee targets; één waartegen ze hun neus moeten duwen en één voor hun achterflippers. Daarmee kan je ze alles leren. Vaak zijn ze in twee kleuren, maar vanwege een beperking in het leergedrag van de zeeleeuw (kleurenblindheid) wordt dit vooral door de trainer zelf gebruikt. (Meijer G, interview).

6.7.2 Correctie methoden

Het trainen van onze zeeleeuwen werkt volgens de trainers alleen maar met belonen, of het zogeheten 'positive reinforcement'. Het hardhandig straffen van zeeleeuwen wreekt zich op den duur. Het werkt wel even als je een zeeleeuw op zijn kop slaat, maar het zal zich vroeg of later tegen je keren (Meijer G, interview).

Fysieke afstraffing zou in principe alleen mogen als er bijvoorbeeld gebeten wordt door de zeeleeuw en er als reactie een klap wordt gegeven. Op het moment dat geweld wordt gebruikt als echte trainingsmethode is het zeer waarschijnlijk dat dit een negatieve invloed heeft op het trainingsproces (Meijer G, interview).

Voor zeeleeuwen wordt er wel eens een fluittoon gebruikt als correctie, die boven en onder water te horen is. De afstraffing kan ook gebruikt worden als een commando om terug te keren naar de trainer. Dit is vooral belangrijk om verwonding van het dier of de trainer te voorkomen. Er worden in principe geen andere afstraffingen gebruikt (Mellen J.D. en S Ellis, 1995).

Een andere methode om gehoorzaamheid af te dwingen zou het onthouden van voer kunnen zijn buiten de training. Dit vergroot het beloningseffect. Het is niet ondenkbaar dat deze methode soms door trainers gebruikt wordt, al spreekt voor zichzelf dat dit, evenals fysiek geweld, een onwenselijke methode is.

6.7.3 Uitgevoerde tricks

Trick	Aanvulling
Op 'zeeleeuwenstoel' staan	Zie bijlage
Vissen vangen	
Ringen vangen om de nek	Toegegooid door trainer of publiek
'Handstand'	Het omhoog brengen van de achterflippers. Ook waargenomen met de voorflippers op het leunstuk van de 'stoel'.
Wegduwen van de trainer	
'Applaudiseren'	Het tegen elkaar klappen van de voorflippers
Bal balanceren op de neus	

6.7.4 Invloed training

In het Dolfinarium in Harderwijk zijn de Steller zeeleeuwen een tijd lang geobserveerd. In de zomer wordt er veel tijd besteed aan het trainen van de dieren en worden er vier of vijf shows per dag gegeven. Tijdens de wintermaanden, wanneer het park gesloten is en er geen shows worden gegeven, ontwikkelden de zeeleeuwen stereotype gedrag, zoals het in cirkels rondzwemmen. Er is een poging gedaan om dit fenomeen te verklaren. Gedurende een periode van zes weken werden de dieren afwisselend een week wel en een week niet getraind. Tijdens de weken dat de dieren niet getraind werden waren de enige contacten die ze met de trainers hadden tijdens voertijden; drie keer per dag voor een periode van vijf minuten. Tijdens de trainingsweken werden de zeeleeuwen gedurende de voersessies drie keer twintig minuten per dag getraind. Het gedrag van de dieren werd tijdens deze weken geobserveerd. Tijdens de weken waarin er niet getraind werd, werden er meer gevechten tussen de dieren en meer stereotype gedragingen, zoals *cirkelzwemmen* waargenomen dan tijdens de trainingsweken (Kastelein en Wiepkema, 1988).

In de zeeleeuwendshow in Ouwehands Dierenpark zijn de trainers ook overtuigd van het positieve effect van trainen van zeeleeuwen. Er moet daarbij wel altijd rekening gehouden worden met het soortspecifiek gedrag en de mogelijkheden. Er wordt wel aangedrongen op de afwisseling die er moet zijn tijdens de training. "Als in een circus de show elke dag hetzelfde is, valt het argument van het vermaken van het dier door training dus in het water. Alleen trainen op zich is dus onzin" (Meijer G, interview).

6.7.5 Welzijnsproblemen

Zeeleeuwen kunnen zich van nature goed op het land voortbewegen met hun voorflippers. Voorstellingen in de piste zijn dus in principe niet schadelijk voor ze. Sommige tricks zijn echter wel discutabel. De handstand op een neus van een zeeleeuw kan een volwassen bul in principe wel dragen, maar het is de vraag of je zover moet gaan met een dier dat niet gewend is om dingen op zijn neus te tillen (Meijer M, interview).

In de zeeleeuwenshow in Ouwehands Dierenpark werd tijdens de trainingen een opmerkelijke ontdekking gedaan. Ze lieten de zeeleeuwen daar vaak rechtop staan tegen een muur. Ook leunden ze op hun achterflippers als ze op de veelgebruikte 'zeeleeuwenstoeltjes' stonden. De trainers merkten na een tijdje dat de onderrug van de zeeleeuwen erg warm werd door de belasting. Ze concludeerden dat de zeeleeuwen er teveel belasting op kregen. Ze vinden dat de heupen en de ruggengraat niet sterk genoeg zijn voor deze (onnatuurlijke) houding. Ze hebben dit helemaal uit het repertoire gehaald (Meijer G, interview).

Hoewel deze theorie zover bekend nog niet verder onderzocht is, is het voor dit onderzoek wel noemenswaardig.

6.8 Olifanten

Olifanten worden in verschillende werkvelden getraind voor uiteenlopende redenen; fokprogramma's, educatie, onderzoek, werk en entertainment. Effectieve training vergroot de mogelijkheid om de dieren te verzorgen. Een olifant kan een gezonder leven leiden als gevolg van de training als het bijvoorbeeld getraind wordt om rustig op zijn plaats te blijven staan of om een verblijf in te lopen zonder aarzeling (Olson D, 2001).

6.8.1 Trainingsmethoden

Olifanten worden al eeuwen door de mens getraind, maar de laatste 15 jaar zijn er drastische vorderingen gemaakt in het trainen van de dieren en de kennis over trainen in theorie (Olson D, 2001).

Er zijn veel verschillende opvattingen over het trainen van olifanten. Het traditionele 'breken' van olifanten en bijkomende trainingstechnieken impliceren een combinatie van gewenning en operante conditionering, waarbij gebruik wordt gemaakt van straf en beloning. Bij de traditionele methode gaat de trainer het verblijf in zonder verdere bescherming tussen hem en de olifant, met gebruik van een olifantenhaak. Deze manier van omgaan met olifanten wordt tegenwoordig '*free contact*' of '*hands on*' genoemd (Lehnhardt, 1991).

Hoe een olifant precies wordt getraind hangt af van het geslacht, de soort en hun individuele persoonlijkheid.

Veel trainers vinden dat Afrikaanse olifanten moeilijker te trainen zijn dan Aziatische olifanten, omdat ze een drukkere aard hebben. (Henneous R et al., 1987).

De training van olifanten die in gevangenschap geboren worden, begint al vlak na de geboorte. Het dier leert interactie met mensen te hebben en de trainer kan gaandeweg aanleren wat wel en niet mag. De trainer moedigt goed gedrag aan en keurt slecht gedrag af.

Kalveren zijn niet alleen capabel genoeg om op vroege leeftijd te leren; het is ook het beste voor hun welzijn. Ze leren op vroege leeftijd basistricks en gedrag die is aangepast aan faciliteiten en medische zorg. De trainingssessies moeten kort gehouden worden en altijd positief eindigen en dienen leuk te zijn voor het kalf.

Fysiek spelen met een kalf mag niet toegestaan worden, aangezien de dieren snel groeien en een hoog gewicht bereiken. Ook kan het nadelig zijn voor de latere training en kunnen er misverstanden ontstaan tussen trainer en olifant (Olson D, 2001).

Om de training van olifanten succesvol te laten verlopen en efficiënt te zijn moet de trainer bekend zijn met de trainingsmethoden, de voor en nadelen van verschillende hulpmiddelen en methoden en de terminologie verbonden aan olifantentraining.

Olifanten verzamelen, net als alle andere dieren, constant informatie en reageren hierop.

Een voorbeeld om een olifant te leren om naar de trainer te komen als het dier geroepen wordt:

1. De trainer roept het dier bij naam als het dier voor hem staat. De olifant reageert hierop door naar de trainer te kijken.
2. Als dit door de olifant begrepen wordt, is de volgende stap om de olifant een stap naar de trainer toe te laten zetten.
3. Als de olifant begrijpt om naar de trainer te komen als het zijn naam hoort, wordt er van het dier gevraagd om meerdere stappen richting de trainer te zetten, voor de bekrachtiging wordt aangeboden. Er wordt bij olifanten ook wel gebruikt gemaakt van een *bridge* in de vorm van een clicker of fluitje.

Dit proces wordt telkens herhaald totdat de olifant naar de trainer komt als het zijn naam hoort.

De basistraining van een olifant bestaat uit het leren van een aantal basiscommando's. Een comité die de commando's voor olifanten wil standaardiseren heeft een suggestie gedaan voor een lijst met tien basis commando's: "Stretch, down, move up, back, over, foot up, trunk up, no!, all right en steady". Hiernaast worden olifanten ook getraind om aangebonden te staan aan één of meerdere poten (Mellen J. D. en S Ellis, 1995).

Olifanten- en tijgertrainer Daniel Raffo zegt dat olifanten alleen tricks worden geleerd die ze in het wild ook doen. Een olifant zit en ligt ook in de natuur. Als een kalf van drie of vier jaar oud getraind wordt, kunnen een of twee mensen hem naar beneden duwen of zijn poten optillen. Als je ze water en modder geeft is de kans ook groot dat ze gaan liggen. Daarna worden ze beloond. Er zijn veel kleine trucjes zoals deze (Raffo D, interview).

Een postament is een ronde metalen tafel sterk genoeg om een olifant op te laten staan of zitten. Het is een hulpmiddel om de olifant beweging te geven en wordt in het circus altijd gebruikt tijdens de voorstelling en training. De olifant kan er op zitten, staan of andere bewegingen uitvoeren. Tijdens dit onderzoek zijn tricks waargenomen die niet tot het natuurlijke repertoire behoren, zoals de handstand op één of twee voorpoten op een postament.

6.8.2 Correctie methoden

Een *guide* is een hulpmiddel om de olifant mee te begeleiden. Dit hulpmiddel werd in het verleden een ankus of bullhook genoemd. De *guide* is een hulpmiddel om een olifant iets te leren, begeleiden en de olifant aanwijzingen te geven om een trick juist uit te voeren. Dit wordt bereikt door een verbaal commando er aan toe te voegen. Het uiteindelijke doel is dat de olifant alleen op het verbale commando de trick doet, de *guide* zo min mogelijk gebruikend. De *guide* bestaat uit een haak gemonteerd om een steel (van fiberglas, hout of nylon). Het design van de haak wordt gebruikt om de olifant opdracht te geven door een duw of trekbeweging. Het einde van de haak veroorzaakt een reactie bij de olifant, waar de trainer maar weinig druk op hoeft uit te oefenen. De haak moet de huid vatten, maar niet openrijten of indringen. In sommige gevallen wordt de *guide* gebruikt om de olifant te straffen als het dier ongepast of agressief reageert (Olson D, 2001).

Het gebruik van de olifantenhaak is een omstreden onderwerp. Dierbeschermingsorganisaties vinden dat het gebruik van de haak misbruik door de trainer in de hand werkt. Volgens dierenrechten organisatie PETA zorgen de haken voor schade. 'Een olifantenhaak kan gemakkelijk pijn veroorzaken en verwondingen toebrengen aan de gevoelige olifanten huid. Dompteurs zetten de haak vaak vast in het zachte weefsel achter de oren, in het oor of in de mond, in en rond de anus en in zachte plekjes onder de kin en bij de voeten.

Binnen enkele uren na geprikt te zijn met een olifantenhaak kan een striem of zweer verschijnen. De wond kan groter worden als hij geïnfecteerd raakt' (I4, Peta).

Trainers ontkennen dat de haak voor andere doeleinden dan subtiele begeleiding wordt gebruikt.

Tijdens het onderzoek is het gebruik van een zweep waargenomen. De olifant kreeg met zachte tikjes aanwijzingen tijdens de voorstelling.

Gerard Meijer spreekt in het interview tijdens het onderzoek over het gebruik van honkbalknuppels. Het is zeer onduidelijk in hoeverre deze methoden in het hedendaagse circus worden toegepast.

6.8.3 Uitgevoerde tricks

Trick	Aanvulling
Trompetteren	
Zitten	Op de grond, met de voorpoten soms omhoog gebracht als een soort 'opzitten'
Staan op achterpoten	Eventueel gesteund op de rug van een andere olifant
Het laten berijden door mensen	
Mensen op hun rug tillen	Door slurf of de knie van de voorpoot als opstapje gebruikend
Slurf optillen	De slurf wordt boven het hoofd gebracht
Kopschudden	Het dier beweegt het gewicht van zijn hoofd in snel tempo van links naar rechts waardoor een zijwaartse schuddende beweging ontstaat.
Liggen	
Handstand	De olifant brengt zijn kop naar de grond en gooit de achterbenen in de lucht. De trainer kan zich vervolgens aan zijn staart omhoog trekken en over de rug naar zijn kop rennen.
Handstand op één voorpoot op 'klein postament'	Gedurende 1 seconde wordt het hele gewicht op één voorpoot gezet. De andere drie poten worden in de lucht gehouden.
Zitten op postament	Het dier zit met zijn achterhand op het postament, de achterpoten op de grond, de voorpoten in de lucht en eventueel de slurf opgeheven.
Handstand op postament	Alle gewicht wordt op de voorpoten geplaatst, waarop de achterpoten in de lucht worden gebracht. Het dier staat met zijn voorpoten op het postament.

6.8.4 Invloed trainen

Volgens Olson (2001) is trainen bij olifanten goed om spieren, flexibiliteit, behendigheid en uithoudingsvermogen bij het dier te ontwikkelen. Lopen en tricks die in het natuurlijke repertoire van de olifant passen zijn goed om de onderbuik, borstkas en de schouderspieren te trainen. Ook een toename van circulatie en ademhaling is een goede manier om de fysieke conditie van de olifant te verbeteren.

Het aanleren van nieuwe tricks stimuleert de olifant mentaal. (Olson D, 2001). Dagelijkse trainingssessies worden aanbevolen, omdat ze effectief en betrouwbaar zijn om de aangeleerde gedragingen te behouden.

De meeste olifanten reageren positief op deze trainingen, ze lijken uit te kijken naar het proces en de aandacht die ze krijgen.

Voordelen dagelijkse training:

- het bevordert de relatie tussen trainer en olifant
- kans om de gezondheid van het dier te checken
- bekijken hoe het dier reageert op de trick en of het goed wordt uitgevoerd (Olson D, 2001).

Kiley-Worthington (1990) heeft het gedrag van de dieren geobserveerd voor, tijdens en na het optreden. In afwachting van het optreden zagen de dieren lichten en hoorden muziek en het publiek dat binnenkwam. Dit maakte weinig uit voor de meeste dieren. Ook als de dieren worden klaargemaakt (poetsen, harnas enz.) bleven de dieren kalm. Er werd geen aversie opgemerkt als de dieren de piste in moesten. Zij vond ook dat de ervaren dieren positief reageerden op veel en enthousiast publiek. De act had meer energie en de dieren reageerden op de emotionele toon van het publiek. Ook de motivatie van de dresseur kan een rol spelen (Kiley- Worthington M, 1990).

6.8.5 Welzijnsproblemen

Olifanten kunnen op oudere leeftijd stijf worden en soms last van artrose krijgen. De dieren moeten bijvoorbeeld op hun achterpoten staan of op een postament de handstand doen, wat een niet fysiologische houding is, elke onnatuurlijke houding is niet goed voor het dier. Een olifant is erg zwaar, waardoor hij voor dit soort kunstjes niet geschikt is en zeker niet als hij klachten heeft aan zijn poten. Dan is het ten zeerste af te raden om een kreupel of ziek dier mee te laten doen in een act (Klaver P, interview). Mellen en Ellis (1995) beschrijven in hun onderzoek ook dat tricks zoals de handstand, op de achterbenen staan of zitten grote druk op de spieren en gewrichten zetten bij deze zware dieren. Tricks zoals de handstand zijn dus schadelijk voor de gezondheid van de olifant.

Een goede vuistregel is om te bekijken hoe vaak een olifant deze gedragingen in de natuur uit. Dit aantal is een redelijke richtlijn voor hoe vaak deze trick op een dag mag worden uitgevoerd. Olifanten in het circus moeten bijvoorbeeld liggen tijdens de voorstelling. Een volwassen olifant in het wild zal niet vaker dan twee keer per dag gaan liggen. Een olifant in het circus zou dit dus ook niet vaker moeten doen (Mellen J.D. en S Ellis 1995).

Tijdens dit onderzoek zijn er twee olifanten waargenomen die tijdens een voorstelling kreupel liepen. Eén daarvan moest een handstand maken op een postament op het stijve voorbeen.

6.9 Kamelen

Kamelen worden al heel lang gehouden en getraind door de mens. Ze worden in veel landen gebruikt als last- of rijdier. Daarnaast worden de dieren gebruikt voor toerisme en entertainment. Ook in circussen zijn kamelen een gewilde soort.

6.9.1 Trainingsmethoden

Kamelen zijn leergierig, aanhankelijk en aandachtvragend. Kamelen zijn niet consequent in hun reacties, dus weinig voorspelbaar. Het trainen van kamelen kan daarom een zeer ontmoedigend proces zijn. Roger Berry heeft een vergelijking tussen paarden en kamelen gemaakt. Kamelen zijn van nature rustiger en zachter dan paarden en geven in benarde situaties weinig reactie. Ze kunnen soms een bok geven, maar ze proberen niet zoals paarden te vluchten.

Als kamelen goed getraind worden hebben ze een goed uithoudingsvermogen (I20, Roger Berry).

Kamelen zijn erg gehecht aan de kudde en hun verblijf. Dit is dan ook een van de grootste uitdagingen in kamelentraining, om een individueel dier bij de groep en huisvesting vandaan te krijgen. Hiervoor moet je soms veel druk op het dier uitoefenen (I20, Roger Berry).

Kamelen lijken in hun reactie veel op ezels. Als je een kameel traint moet je een open inzicht hebben en is voorzichtigheid geboden met de kameel zijn behoefte en reactie. Als ze op een harde manier getraind worden, kunnen ze gemeen worden en niet plezierig in de omgang zijn, al niet gevaarlijk. Ze nemen de foute behandeling persoonlijker op dan paarden (I20, Roger Berry).

Een kameel leren liggen is gemakkelijk en neemt meestal maar een paar trainingssessies in beslag. Liggen is iets wat ze in de natuur ook veel doen. Er zitten voor en nadelen aan om jonge dieren of oudere dieren te leren. Jonge kamelen zijn makkelijker in de hand, terwijl oudere kamelen volwassen zijn en makkelijker iets aan te leren zijn.

Om een kameel te leren op commando te liggen kan gewerkt worden met zachte touwen. Hierbij wordt een leidtouw gebruikt en een touw met een ring aan het uiteinde die om de benen wordt gebonden.

1. Eerst wordt er een touw om de enkel van de kameel gelegd en diagonaal over de rug gelegd.
2. Diegene die het leidtouw vastheeft trekt het hoofd van de kameel naar beneden en de persoon met het beentouw trekt het dat touw aan. Hierdoor wordt de poot naar beneden getrokken.
3. Als de kameel ligt moeten de touwen gevierd worden, maar er moet wel opgelet worden dat de kameel niet uit zichzelf op staat. Beloon het dier verbaal en met een lekkernij. Geef een commando als je wilt dat het dier opstaat.
4. Op de tweede trainingsdag wordt geprobeerd de kameel zonder beentouw te laten liggen, op diezelfde plek als de vorige dag. Door hun hoofd naar beneden te trekken geeft de trainer aan wat hij wil, en geeft hierbij het commando.
5. De derde trainingsdag dient het dier op commando te gaan liggen, eventueel met een aanwijzing met de stok. Probeer het dier daarna op andere plaatsen te laten liggen.

Als het dier door heeft wat het commando is kan verder gegaan worden met het aanleren van een nieuwe trick (I20, Roger Berry).

6.9.2 Correctiemethoden

Als correctiemethoden bij kamelen worden zwepen, touwen en stokken genoemd (I20, Roger Berry). Tijdens het onderzoek werden kamelen tegen hun voorpoten getikt met een zweep om ze te laten liggen. Er werd meerdere keren waargenomen dat er onrust in de groep kamelen was tijdens de act. De dieren 'bokten' richting de trainer of liepen de andere kant op dan de bedoeling was. Dit werd bestraft met een tik van de zweep. Ook de rekvisiteur bij de in- en uitgang bestrafte de kamelen met de zweep als de dieren de piste uit wilden lopen. Er is waargenomen dat de dieren een tik kregen van rekvisiteur terwijl ons niet duidelijk was dat de kamelen iets fouts deden.

6.9.3 Uitgevoerde tricks

Trick	Aanvulling
Vrijheidsdressuur	De kamelen voeren in groepjes verschillende figuren uit in de piste; cirkels maken, splitsen, 'vlechten' en stilstaan.
Knielen	Het buigen van één voorbeen en het naar voren strekken van het andere been. Het hoofd wordt naar de grond gebracht waardoor een knielende beweging ontstaat.
Liggen	
Staan op postament	
Staan met de voorpoten op het postament en de achterpoten op de grond.	

6.9.4 Welzijnsproblemen training

In vergelijking met andere dieren komen er weinig gezondheidsproblemen voor bij kamelen. De dieren kunnen wel op latere leeftijd artrose krijgen (Klaver, P, interview). Het doen van voorstellingen waarbij op een postament gestaan moet worden, knielen of liggen zou dit eventueel in de hand kunnen werken.

Kiley-Worthington heeft tijdens haar onderzoek naar circussen in Groot-Brittannië het gedrag van kamelen geobserveerd tijdens de training. Er waren kamelen die tijdens de training extreem kwijlde. Ook werd er veel agressie waargenomen: een kameel beet en twee spuugden regelmatig als ze in contact waren met mensen.

Maar aan de andere kant werden er meerdere kamelen gebruikt voor publieke doeleinden en aangeraakt door meer dan 200 mensen per uur en er was geen dier dat agressie vertoonde.

Spuugen wordt gedefinieerd als zelfbescherming en kwam voor tijdens de training en verzorging. Met de oren bewegen en bijten kan ook gezien worden als zelfbescherming en kwam voor.

Op zich vertoonde de kamelen geen tekenen van leed, maar periodiek zag Kiley- Worthington tekenen van angst en mogelijke ongemakken.

6.10 Misstanden training algemeen

Het trainen en het laten uitvoeren van tricks in voorstellingen in het circus roept tegenwoordig veel vragen op. Wat vast staat, is dat er in het verleden veel misstanden zijn geweest bij training en voorstellingen met circusdieren. Er zijn geheime video-opnames gemaakt door dierenbeschermingsorganisaties als PETA, waarop duidelijk te zien is hoe dieren worden geslagen met stokken, knuppels, zweepen en andere voorwerpen of elektroshocks krijgen toegediend.

Elke de Vries heeft tijdens haar carrière als diertrainster verscheidene mishandelingen waargenomen. Hierbij kwam het onder andere voor dat een tijger zo hard werd geslagen dat die er aan overleed (de Vries E, interview).

Ook Job Lijfering heeft in zijn begintijd als trainer mishandelingen meegemaakt en verklaart dat de dieren geknuppeld en geslagen werden (Lijfering J, interview).

De slechte omgang met de dieren wordt onder andere toegeschreven aan het feit dat de dieren eigendom waren van het circus zelf. Ze werden door verschillende mensen gepresenteerd en soms deden ze een heel seizoen niets. Ook de instelling van de trainers was toen anders. Vroeger werden de dieren meer gepresenteerd voor de glorie van de trainer (Lijfering J, interview).

De circussen zeggen dat deze manier van trainen in het hedendaagse circus niet meer wordt toegepast. Alle trainers die tijdens dit onderzoek zijn geïnterviewd zeggen dat er een hele evolutie heeft plaatsgevonden in de manier van trainen. Dit komt onder andere doordat de dieren nu geprivatiseerd zijn en dus het kostbaarste bezit zijn van de trainers. In principe worden alle dieren die nu gebruikt worden in gevangenschap geboren en/of bij de trainer zelf groot gebracht.

Veel dierenbeschermingsorganisaties, zoals de dierenbescherming, stellen dat mishandeling van de dieren nog veelvuldig voorkomt. De trainers zeggen dat iedereen mag komen kijken bij de trainingen van de dieren, om te zien hoe dit gebeurt. Maar de critici zijn bang dat de hardere trainingsmethoden bij het aanleren van de tricks al zijn voorgevallen, waardoor de trainers tijdens de openbare trainingen geen geweld meer hoeven te gebruiken.

Gedurende dit onderzoek kon dit onderwerp niet verder worden onderzocht. We volstaan hier door te stellen dat de trainers die wij hebben gesproken ons verzekeren dat ze hun dieren zo goed mogelijk behandelen. De tijgers worden wel eens corrigerend op hun kop geslagen, maar nooit in die mate dat het dier er letsel van zal ondervinden. Er wordt wel gesproken over rotte appels in de branche (Leegwater M, Ronday R en Lijfering J, interview), maar er worden geen namen genoemd. Problemen die genoemd worden zijn trainers die de dieren te lang en te veel transporteren, het doorverkopen van circusdieren aan malafide circussen over de grens en het slaan van de dieren (Lijfering J, interview).

6.11 Subconclusie

Trainen en gebruik maken van leerprocessen bij dieren is in principe niet schadelijk voor de dieren. Training heeft een positieve invloed op dieren, mits dit op een positieve manier wordt gedaan en er voldoende afwisseling wordt geboden. De afwisseling tijdens het trainen in het circus is relatief laag. De acts van de ondervraagden veranderen niet veel en hun dieren worden tijdens het tournee niet getraind naast de twee voorstellingen per dag. Er is te weinig informatie over de hedendaagse trainingsmethoden in het circus om vast te stellen of de dieren hierdoor een teveel aan stress ondervinden. Bij elke nieuwe trick die aangeleerd wordt, ligt het vermogen van het dier om te leren tussen *prepared* en *contraprepared*, dat terugslaat op het natuurlijke gedrag van de soort (Mellen J.D. en S Ellis, 1995). Een aantal tricks die zijn waargenomen zijn in zekere mate schadelijk voor de dieren. De dieren zouden geen gedragingen moeten uitvoeren voor welke zij *contraprepared* zijn. Hieronder valt de handstand op een of twee voorbenen bij olifanten. Andere tricks zoals liggen en zitten bij olifanten moeten met in mindere mate worden uitgevoerd, waarbij als richtlijn het aantal keren dat een dier dit van nature doet kan worden aangehouden.

7 Ethiek

Het gebruik van wilde dieren in het circus is, zoals gezegd, een veelbesproken onderwerp. Naast de wettelijke regels en de welzijnsaspecten, kan het vormen van een mening over deze kwestie ook op ethische gronden gedaan worden. In dit hoofdstuk worden de ethische aspecten van het houden van wilde dieren in het circus in kaart gebracht op basis van een methode die is ontwikkeld door Vincent Pompe. De ethische achtergronden zijn, tenzij anders vermeld, gebaseerd op de ethiek van de mens-dier-relatie door Vincent Pompe (1999). De centrale vraagstelling, ofwel het morele probleem dat we behandelen luidt: 'Is het ethisch aanvaardbaar om wilde dieren in het circus te houden voor publiekelijk vermaak?' Deze vraag zal worden behandeld aan de hand van een ethische analyse met behulp van de conclusies die tijdens dit onderzoek naar voren zijn gekomen. Hierbij zullen de mate waarin het welzijn van de dieren wordt geschaad, de belangen van de betrokken partijen en de ethische principes aan bod komen. Op basis van deze analyse zal antwoord gegeven worden op de vraag in hoeverre het ethisch aanvaardbaar is om wilde dieren in het circus op de huidige wijze te houden.

7.1 Betrokken partijen

De betrokken partijen kunnen onderverdeeld worden in directe en indirecte partijen. De directe partijen zijn betrokkenen, van wie het belang in eerste instantie geschaad of bevoordeeld kan worden. De directe partijen bij dit probleem zijn de wilde dieren in het circus en het management van het circus. De indirecte partijen zijn het publiek, de dierenbeschermingsorganisaties, de Vereniging Nederlandse Circus Ondernemingen (VNCO) en de overheid op Nederlands en Europees niveau.

7.2 Noodzakelijkheid gebruik wilde dieren in het circus

Om vast te stellen in hoeverre het gebruik van wilde dieren in het circus ethisch toelaatbaar is, is het belangrijk om de noodzakelijkheid hiervan te analyseren.

Het gebruik van wilde dieren is noodzakelijk voor de diertrainers om een inkomen te genereren en hun manier van leven in stand te houden. Voor de circussen zijn de wilde dieren een manier om meer mensen naar het circus te krijgen, zodat deze vorm van traditie en entertainment kan blijven voortbestaan. Het voortbestaan van het circus betekent een inkomstenbron voor alle medewerkers. Daar komt bij dat een circus vaak generaties lang in de familie zit en daarom een emotionele waarde kan hebben.

Een alternatief voor het houden van wilde dieren is een circus zonder, of alleen met gedomesticeerde dieren. In een aantal landen zijn circussen met wilde dieren verboden. Er is onduidelijkheid over het effect dat dit op de bezoekersaantallen heeft. Er bestaan een aantal circussen die geen dieren gebruiken in hun voorstelling.

Cirque du Soleil wordt regelmatig aangehaald als een succesverhaal als het gaat om het weren van wilde dieren. Hierbij moet wel worden opgemerkt dat dit meer een theatterichting is dan een daadwerkelijk circus. Het Groot Chinees Staatscircus, circus Plume en wintercircus Cascade in Utrecht zijn ook voorbeelden van 'dierloze' circussen. De circussen die wel wilde dieren gebruiken zeggen dat de bezoekersaantallen teruglopen als ze hen niet meer in de voorstelling gebruiken en dat een circus zonder wilde dieren geen circus is (Leegwater M, 2003 en I2, VNCO 2005). Ook circus Royal benadrukt dat de bezoekers wegbleven toen zij een voorstelling zonder wilde dieren hadden (Teuteberg T, interview).

Uit een TNS Nipo enquête in opdracht van RTL Nieuws (zie bijlage III) blijkt dat een kleine meerderheid van de Nederlanders, 55%, géén moeite heeft met een circus waar wilde dieren optreden. 44% is tegenstander. Verder zegt 42% van de ondervraagden dat de kans dat ze het circus zullen bezoeken groter is als er wilde dieren geprogrammeerd staan, terwijl 55% van de bevolking juist eerder niet zou gaan als er wilde dieren optreden (I22, RTL Nieuws).

Uit het onderzoek valt niet op te maken welk percentage van de mensen die wilde dieren in het circus wel waarderen überhaupt wel eens naar het circus gaan. Hetzelfde onderzoek laat namelijk zien dat maar liefst 82% van de ondervraagden het circus de afgelopen drie jaar niet bezocht hebben (I22, RTL Nieuws). In een soortgelijk onderzoek in Groot-Brittannië zijn wel alleen de circusbezoekers ondervraagd. Hieruit kwam naar voren dat 60,2% van de bezoekers niet naar het circus zouden gaan als er geen dieren zouden optreden (Kiley-Worthington M, 1990). Maar bij dit onderzoek is het probleem dat het niet duidelijk is of het om wilde of gedomesticeerde dieren gaat. Uit de resultaten valt dus niet te concluderen of er een daling zal zijn in het aantal huidige circus bezoekers als wilde dieren daar geen deel meer van uitmaken. In theorie zou het zelfs zo kunnen zijn dat er een stijging zal plaatsvinden in de bezoekersaantallen, omdat een meerderheid van de ondervraagden het oneens is met de stelling dat ze eerder een circus zouden bezoeken waar wilde dieren geprogrammeerd zijn.

Het laten optreden van wilde dieren in het circus is alleen noodzakelijk voor de inkomsten van het circus en zijn medewerkers. De entertainmentwaarde die het circus met wilde dieren voor publiek heeft, wordt in dit onderzoek niet noodzakelijk genoemd omdat het circus een luxeproduct is.

7.3 Houdingen

In deze paragraaf worden de verschillende houdingen van de partijen besproken. Inzicht in de functiegeoriënteerde houding van de mens geeft een eerste duidelijkheid over de waarden of belangen die de partijen nastreven.

7.3.1 Het circus en de VNCO

De houding van het management van het circus en de VNCO is commercieel. Het streven naar winst is het primaire belang van deze houding. De wilde dieren in het circus zijn er om publiek te trekken en dus geld te verdienen.

In de meeste gevallen zijn de trainers de eigenaren van de dieren. De houding van de diertrainers is in de eerste plaats heersend. Bij deze houding wordt gestreefd naar een genot dat voorkomt uit het beheersen en controleren van dieren. De dieren worden gebruikt om menselijke macht en vaardigheden te tonen. Binnen de heersende houding wordt het als een kunst gezien dieren te temmen, te dressereren of af te richten.

Een aantal trainers hebben ook een humanistische houding (Raffo D, Lijfering J, interviews bijlage en I2, VNCO). Bij deze attitude wekt het dier gevoelens van affectie en verbondenheid op. Het circusdier wordt dan beschouwd als surrogaatmens, met wie men gezelschap en emoties wil delen. Dit was vooral duidelijk te merken tijdens de interviews, waarbij de trainers menselijke eigenschappen aan hun dieren toekenden (Raffo D en Lijfering J, interviews).

7.3.2 Dierenbeschermingsorganisaties

De dierenbeschermingsorganisaties nemen een moralistische houding aan. Zij willen dat de dieren ethisch verantwoord worden behandeld. Ze streven naar respect voor het dier, waarbij de eigenwaarde van het dier als uitgangspunt wordt genomen. Het gaat bij deze houding om de waarde die het dier heeft, los van ieder menselijk nut of doel. Uit het respect voor de eigen waarde volgt dat gestreefd wordt naar een noodzakelijk en verantwoord gebruik van dieren in het circus. Ook zijn dierenbeschermingsorganisaties humanistisch ingesteld. Net als bij de diertrainers kennen zij de circusdieren menselijke eigenschappen toe. Ze beredeneren van daar uit hoe de dieren gehouden en behandeld zouden moeten worden. Een voorbeeld hiervan is dat de dieren niet belachelijk gemaakt mogen worden.

7.3.3 Het publiek

De houding van het circuspubliek is esthetisch, ook wel recreatief genoemd. Bij de esthetische of recreatieve houding gaat het om het bewonderen van de schoonheid van het dier. Het dier heeft binnen deze houding geen ander nut dan het tonen van zijn uiterlijk en het opwekken van positieve gevoelens. Hoe mooier het dier, hoe waardevoller het is voor de mens.

7.3.4 De overheid

De regering op landelijk niveau heeft zich nog niet uitgesproken over het houden van wilde dieren in het circus. Minister Veerman vond het uitvaardigen van regels voor circusedieren niet noodzakelijk. De overheid heeft tot nu toe geen regels uitgevaardigd om deze dieren te beschermen, omdat het aantal dieren daar te klein voor is (hoofdstuk 4 wet en regelgeving). Hun houding is tot nu toe neutraal te noemen. In deze houding staat een grote mate van onverschilligheid te aanzien van dieren centraal. De intentie om iets te ondernemen tegen de situatie van wilde dieren in het circus ontbreekt.

Op gemeentelijk niveau zijn er wel partijen die zich hebben uitgesproken tegen het houden van wilde dieren. De gemeente Winschoten heeft geprobeerd eind vorig jaar de eerste gemeentelijke verordening uitgevaardigd die circussen met wilde dieren verbiedt. Gemeentes die overwegen een verbod uit te vaardigen op circussen zonder wilde dieren, doen dit waarschijnlijk op moralistische gronden.

7.4 Belangen

De betrokken partijen hebben verschillende belangen. Met de term belangen worden welzijnsbelangen bedoeld, ofwel toestanden die door het wezen als positief of negatief kunnen worden ervaren. Het gaat niet om economische of maatschappelijke belangen, maar om de welzijnsaantasting die de situatie tot gevolg heeft. Ten aanzien van welzijnsbelangen kan er een onderscheid gemaakt worden tussen oppervlakkig, serieus en fundamenteel belang. Daarnaast wordt onderscheid gemaakt tussen de belangen voor de circusedieren (vertebraten) of voor de mensen waarvoor de kwestie van belang is. Omdat de overheid neutraal tegenover dit morele probleem staat hebben ze geen belangen.

7.4.1 De dieren

Het belang van het dier hangt af van de mate waarop hun welzijn in het circus wordt aangetast. Dit zal per dier verschillen. Naar aanleiding van dit onderzoek wordt geconcludeerd dat de belangen van de zeeleeuw en de olifant op dit moment serieus zijn in het circus. Een serieus belang verwijst naar datgene wat een wezen nodig heeft om in goede gezondheid en welzijn te leven en waarvan aantasting leidt tot een aanmerkelijke verslechtering. Bij zeeleeuwen wordt hun psychische gesteldheid en fysiologische conditie aangetast door de beperkte huisvestingsmogelijkheden. Het belang van olifanten is om dezelfde reden serieus, omdat zij op dit moment te weinig toegang hebben tot een paddock. Daar komt bij dat olifanten soms tricks moeten doen waarvoor zij *contraprepared* zijn. Ook worden olifanten en zeeleeuwen in sociaal opzicht tekort gedaan door het beperkte groepsverband

waarin zij leven. Tijgers die niet regelmatig toegang hebben tot een buitenverblijf met gedragsverrijking hebben ook een serieus belang. Deze wilde dieren kunnen dus wel leven in het circus, maar hebben in sommige gevallen een duidelijk ongemak. Er is in het circus meestal sprake van een beperkte verslechtering voor lange duur.

Voor kamelen en voor de groep dieren die in een goede sociale structuur leven, niet te klein behuisd zijn en op zijn hoogst tricks uitvoeren waarvoor zij *unprepared* zijn (zie hoofdstuk 5 en 6), is het belang oppervlakkig. Een belang is oppervlakkig als het wezen iets nodig heeft om een behoefte te bevredigen die niet essentieel is voor het welzijn. Aantasting van dit soort belangen leidt tot een gemis, maar de welzijnsaantasting die daarmee gepaard gaat is van korte duur.

Dit onderzoek heeft geen reden gegeven om te concluderen dat voor circusdieren in Nederland het belang fundamenteel is. Een fundamenteel belang is datgene dat een dier nodig heeft om in waardigheid te leven en waarvan aantasting leidt tot een leven dat niet de moeite waard is om te leven, al dan niet met de dood tot gevolg. Deze situatie doet zich voor zover bekend niet voor in circussen die in Nederland optreden.

7.4.2 Het circus en VNCO

Het belang voor het management van het circus en de VNCO neigt naar een serieus belang. De wilde dieren zouden een sleutelfactor voor de bezoekersaantallen kunnen zijn, waardoor ze een cruciale rol spelen in het voortbestaan van het circus.

Het belang voor de trainers is serieus. Als de trainers niet langer met hun wilde dieren mogen optreden zijn zij werkloos, waardoor zij dus schade lijden.

7.4.3 Dierenbeschermingsorganisaties

Het belang van dierenbeschermingsorganisaties is oppervlakkig. Zij hebben een mening over het onderwerp, maar hun welzijn wordt niet substantieel geschaad, doordat er wilde dieren in het circus leven.

7.4.4 Het publiek

Voor het publiek is het belang zeer oppervlakkig. Het circus met wilde dieren is een 'luxue product'. Als hun belang wordt geschaad zullen ze misschien een kort gevoel van gemis ervaren, maar de welzijnsaantasting die daar mee gepaard gaat zal van korte duur zijn.

7.4.5 Belangenafweging

Nu de belangen van de aanwezige partijen zijn vastgesteld, kunnen ze tegen elkaar worden afgewogen. Er kan een morele waardering worden gegeven aan de conflictsituatie door een waardering te geven aan de belangen. Hieronder staat een matrix weergegeven met de waarderingen die aan de belangen worden gegeven.

	Fundamenteel	Serieus	Oppervlakkig
Mens	MF	MS	MO
Vertebraten	VF	VS	VO

Figuur 1: Soorten belangen / type wezen

	MF	MS	MO	VF	VS	VO
MF	■	>	>	>	>	>
MS	<	■	>	<	>	>
MO	<	<	■	<	<	>
VF	<	>	>	■	>	>
VS	<	<	>	<	■	>
VO	<	<	<	<	<	■

Figuur 2: Conflictenwaardering

Figuur 1 geeft de soorten belangen (fundamenteel, serieus, oppervlakkig) horizontaal weer en het type wezen (mens of vertebraten) verticaal weer.

Uit dit figuur 2 kan worden afgelezen dat als het belang van het circusdier serieus is dat dit belang niet mag worden geschaad als het belang van de mens slechts oppervlakkig is. Als het belang van de circussen en diereneigenaren oppervlakkig zijn (evenals bij de dierenbeschermingsorganisaties en het publiek) en de dieren in zo'n toestand worden gehouden dat hun belang serieus is, dan is het ethisch niet verantwoord op die dieren in het circus te houden. Als zou blijken dat het houden van wilde dieren niet noodzakelijk is voor het voortbestaan van het circus en er door zowel trainers als management, uitgeweken kan worden naar haalbare alternatieven, dan mogen wilde dieren niet op de huidige manier worden gehouden.

Er zou groot voordeel gehaald kunnen worden in het veranderen van de situatie van alle wilde dieren in het circus naar een oppervlakkig belang. In dat geval is het, onafhankelijk van het belang van de circussen, dierenbeschermingsorganisaties of publiek, ethisch verantwoord om de dieren in het circus te houden. Het belang van een groot deel van de circusdieren is door hun welzijnssituatie nu serieus. Het belang van de circussen is ook serieus en de belangen van het publiek zijn zeer oppervlakkig. Op basis van de belangenafweging is het ethisch wel verantwoord om een serieus belang van de dieren te schaden, als het belang van de circussen ook serieus is.

7.6 Het beperken van de schade

Als wilde dieren noodzakelijk zijn voor het voortbestaan van het circus, dan moet er gekeken worden naar het beperken van de schade die de dieren ondervinden aan het circusbestaan. Dit kan door het verminderen van het aantal dieren dat gebruikt wordt, en door het verfijnen van de gebruikte technieken.

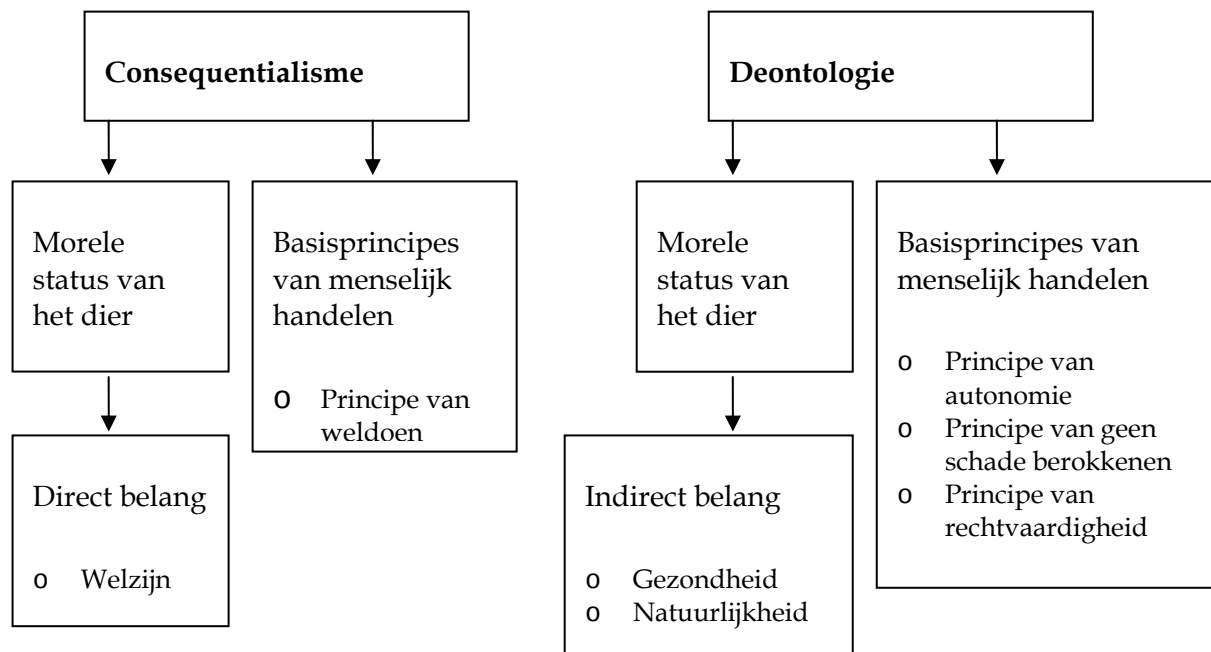
Het aantal circusdieren dat gebruikt wordt in het circus zou verminderd kunnen worden. Zo kan er bijvoorbeeld worden gekozen voor een maximum aantal dieren dat in een circus mag optreden. Het is wel belangrijk dat door het aantal dieren terug te dringen geen vermeerdering van het ongerief per dier mag ontstaan. Voor sommige dieren, zoals de olifant en de zeeleeuw, wordt het welzijn een stuk verbeterd als ze in een dynamisch groepsverband kunnen leven. Het verkleinen van de groepen heeft dus niet de voorkeur en het solitair houden van sociale dieren is geen optie. Dit probleem zou opgelost kunnen worden door de circussen te beperken tot het contracteren van bijvoorbeeld één wilde diersoort.

Met het verfijnen van de technieken wordt de grootte van het ongerief per dier teruggedrongen. Dit wordt door diertrainers in het circus in een aantal gevallen al gedaan en zou een belangrijke methode tot toekomstige verbetering kunnen zijn. Aanpassingen in grootte van de verblijven, gedragsverrijking in het verblijf en het soort tricks die de dieren moeten uitvoeren zal het belang van een aantal dieren van serieus in oppervlakkig veranderen. Op die manier kan het ethisch meer verantwoord worden om de handeling uit te voeren. Een andere verfijning kan zijn het verplicht stellen van een opleiding voor de trainers, zodat er meer kennis is over de dieren.

7.7 Morele principes

De morele principes die van belang zijn bij het houden van wilde dieren in het circus zijn onderverdeeld in een consequentialistische en een deontologische benadering (zie paragraaf 7.7.1 en hoofdstuk 1 begripsbepaling) Deze benaderingen kunnen worden onderverdeeld in de ethische basisprincipes voor menselijk handelen en de principes voor de belangen van het dier zelf.

De principes voor de belangen van het dier zelf vallen uiteen in de directe- en de indirecte belangen voor het dier. Deze structuur is op de volgende bladzijde weergegeven. In deze paragraaf wordt verder omschreven hoe het consequentialisme zich tot de deontologie verhoudt en worden de verschillende principes verder uitgelegd, samen met de inhoud die de principes krijgen voor het gebruik van wilde dieren in het circus.

Figuur 3: Indeling morele principes

7.7.1 Morele status van het dier

Naast de functie die het dier heeft als artiest in het circus, hebben de dieren ook een eigen waarde, ook wel morele status of intrinsieke waarde genoemd. Een dier bezit een vermogen om te leven en te overleven. Dit is het 'goed' van het dier. Omdat het dier zijn eigen goed heeft, kunnen mensen dingen doen of laten die het eigen goed van het dier bevorderen of bevoordelen. Als van deze stelling uitgegaan wordt, volgt daaruit de volgende vraag: Welke dieren hebben een goed van zichzelf? In de eerste plaats zijn dit dieren die belangen hebben in de zin dat ze doelen hebben en naar middelen zoeken om die doelen te bereiken. De wilde dieren die voor dit onderzoek gebruikt worden vallen onder deze dieren, omdat in beginsel alle vertebraten gelijk zijn als het gaat om het vermogen te lijden. Voor het verder omschrijven van het goed van een dier, wordt het volgende onderscheid gemaakt:

- Directe morele status: Dieren die belang hebben in iets
- Indirecte morele status: Iets dat van belang is voor het dier

Bij de directe morele status speelt het bewustzijn een cruciale rol, want hierbij doet het er voor het dier toe dat het belang gerealiseerd wordt. De directe status is het welzijn van het dier. Als dieren in het circus het vermogen hebben om toestanden positief of negatief te ervaren, moet daar op dezelfde wijze rekening mee gehouden worden, zoals dat ook ten aanzien van mensen gedaan wordt. Doordat de psychologische complexiteit bij mensen groter is, kan het welzijn van de mens wel op meer vlakken geschaad worden dan bij de dieren. Als de status gebaseerd is op belangen die het dier ervaart, dan

moet er een afweging plaatsvinden of het geluk dat de mens uit het diergebruik haalt groter is dan het leed dat het dier daarmee aangedaan wordt. Omdat welzijn een belang is dat het dier als direct ervaart moet dit belang consequentialistisch benaderd worden. Het welzijn van zeeleeuwen, olifanten en in sommige gevallen tijgers wordt zoals eerder besproken op dit moment geschaad in het circus. Het gaat hierbij vooral om het niet kunnen uitoefenen van de biologische behoeften van dier.

Bij de indirecte morele status, heeft bewustzijn geen betekenis. Iets kan in het belang zijn van de dieren in het circus, dus in hun voordeel, zonder dat ze daar bewust belang aan hechten. De indirecte status heeft dus te maken met de belangen die de dieren niet ervaren, maar die de mens op basis van zijn gevoel of verstand wel als een waarde voor het dier ziet. Omdat deze principes niet verwijzen naar het 'geluk' van het dier maar wel plichten oproepen, zijn ze deontologisch van aard.

Bij circusdieren zijn de gezondheid en de natuurlijkheid als intrinsieke waarden van belang.

De gezondheid van het dier verwijst naar de fysieke of fysiologische toestand waarin het zich bevindt. Gezondheid is verbonden met de zelfstandigheid van het dier. Circusdieren kunnen in het circus vaak moeilijk hun soortspecifieke gedrag uiten. Het functioneren in zijn omgeving wordt dus bemoeilijkt. Er komen in het circus niet meer gezondheidsproblemen voor dan op andere plekken waar dieren gehouden worden (Kiley-Worthington M, 1990).

De natuurlijkheid geeft de grens aan tussen dat wat wel en niet zonder menselijke interventie ontstaat en bestaat. Dit begrip verwijst naar de plaats van de mens in de wereld met betrekking tot zijn technologische vermogens om het maakbare te realiseren. Er is in de bestaanswijze van de wilde dieren die in het circus worden gebruikt ingegrepen, doordat ze worden getemd en worden gecontroleerd in hun voeding, verzorging en voortplanting. Hierbij wordt de natuurlijkheid van het dier als grens overschreden. Hoe meer wij het dier beheersen, des te meer instrumentele waarde het krijgt en des te meer verliest het zijn eigen waarde. Het laten doen van tricks in voorstellingen tast de natuurlijkheid van het dier ook aan. Of het trainen van dieren nu wel of niet goed voor het welzijn is, is bij dit principe niet belangrijk.

7.7.2 Basisprincipes van menselijk handelen

De basisprincipes van menselijk handelen kunnen ook worden opgedeeld in het consequentialisme en de deontologie. Het consequentialistische basisprincipe is het principe van weldoen. Deontologische principes zijn het

principe van autonomie, het principe van rechtvaardigheid en het principe van geen schade berokkenen.

De verschillende principes worden in deze paragraaf voor circusdieren besproken.

Bij het principe van weldoen gaat over het nemen van positieve stappen om schade bij de dieren te voorkomen. Een aantal dieren in het circus worden aangetast in hun welzijn, dus rust op de mens de plicht om ze te helpen. Het nemen van die positieve stappen heeft twee gradaties: de morele verplichting en de morele optie.

De mens is niet verplicht het welzijn van circusdieren te verbeteren als dit ten koste gaat van hun eigen welzijn. Een verplichting is wel om ze bij hun lijden te helpen. Als de kosten om een dier te helpen hoog zijn en het effect laag, dan wordt er gesproken van een buitengewone handeling die niet verplichte maar een morele optie is. Als de kosten laag zijn en het effect hoog is, dan is dit een gewone handeling die wel moreel verplicht is. Een voorbeeld hiervan is het niet alleen houden van groepsdieren, het niet laten uitvoeren van tricks waarvoor de dieren *contraprepared* zijn en het toepassen van gedragsverrijking.

Afhankelijk van de stappen die er worden genomen om het gebruik van wilde dieren in het circus te veranderen, kan de handeling buitengewoon of normaal zijn en het effect laag of hoog. Het verbieden van circusdieren is bijvoorbeeld een buitengewone handeling die een morele optie is. Het principe van weldoen kan de deontologische basisprincipes overtroeven.

De belangrijkste regel bij het principe van autonomie, is dat een autonoom wezen in staat is om op basis van informatie gemotiveerd en rationeel een keuze te maken. Dieren in het circus hebben geen autonomie zoals dat bij mensen het geval is. Maar hoewel ze niet op rationele wijze over hun leven beschikken, is er wel sprake van zelfbeschikking. Hogere dieren zoals de dieren die bij dit onderzoek zijn onderzocht, zijn in staat hun genegenheid of afkeer ten aanzien van iets te tonen. Bij autonomie bij dieren wordt er uitgegaan van dat de mens respect moet hebben voor de eigenwaarde van het dier. Dit heeft tot gevolg dat dier in het circus niet zonder meer als middel mogen worden gebruikt.

Het belang van dieren wordt onderverdeeld in welzijn en gezondheid. In het circus wordt de autonomie van de dieren sterk aangetast omdat de gezondheid en het welzijn niet meer door het dier zelf bepaald en gereguleerd worden. Hierdoor wordt de 'eigenheid' van het dier aangetast.

De zelfbeschikking van circusdieren is dus in het geding. Het respect voor de eigenbelangen van het dier, kunnen verder worden ingevuld door te stellen dat de eigenbelangen niet geschaad mogen worden. Schade berokkenen bij dit principe gaat om het benadelen of tegenwerken van de belangen van de

dieren. Dit kan actief gebeuren door ze bijvoorbeeld te slaan of electroshocks toe te brengen, maar ook passief, door nalatigheid of onverschilligheid zoals het te lang doorrijden tijdens het transport of het solitair houden van groepsdieren. Het welzijn van circusdieren wordt in zekere mate geschaad door eerder genoemde redenen, zoals gebrekkige huisvesting of onverantwoorde tricks. In ethisch opzicht geldt dat het principe van geen schade berokkenen alleen mag worden geschonden als er een ander zwaarwegend ethisch principe wordt nageleefd, zoals het principe van weldoen. Dat is hier dus niet het geval.

Het laatste principe wat hier besproken wordt is het principe van rechtvaardigheid. Bij deze kwestie gaat het om de volgende vraag: 'Mogen wij circusdieren anders behandelen dan mensen in die gevallen dat ze als gelijke beschouwd moeten worden?' Zoals eerder beschreven is de psychologische complexiteit bij mensen groter dan bij dieren, waardoor mensen op meer vlakken geschaad kunnen worden in hun welzijn. Afgezien daarvan blijft het wel de vraag of het rechtvaardig is om de wilde dieren in het circus in deze mate in hun vrijheid te beperken en te laten optreden voor entertainment doeleinden.

7.8 Afweging

De meeste morele problemen kenmerken zich door een dilemma tussen het principe van weldoen met betrekking tot de mens en het principe van geen schade berokkenen aan het dier. In dit geval zijn beide principes van toepassing op het dier, en gaat het niet over het weldoen bij, maar van de mens. Om een afweging te maken over dit morele probleem, worden in deze paragraaf de kosten van het op de huidige manier houden en gebruiken van wilde dieren in het circus, afgewogen tegen de effecten.

Om wilde dieren te laten optreden, moeten de dieren in het circus leven. Het grootste deel van hun leven zijn ze op reis, en worden ze gehouden in transportwagens met eventuele aangebouwde buitenverblijven. De dieren moeten worden getraind, meestal van jongs af aan en moeten tricks aanleren die voor bezoekers de moeite waard zijn om te bezichtigen. Dit brengt welzijnsproblemen met zich mee, zoals stress, stereotype gedrag en gewrichtsproblemen. De dieren worden hierbij aangetast in hun natuurlijkheid en hun intrinsieke waarde.

Doordat wilde dieren in het circus gebruikt worden, komen er bezoekers naar het circus om ze te bekijken. Het circus met wilde dieren als erfgoed kan hierdoor blijven voortbestaan. Voor het circus en zijn medewerkers betekent dit een bron van inkomen. Verder kan het recreatieve publiek genieten van de schoonheid van de dieren. Het zou kunnen dat ze hierdoor meer waardering

krijgen voor het dier als soort, waardoor het publiek bijvoorbeeld hun wilde soortgenoten gaat beschermen. Dit is echter nooit wetenschappelijk vastgesteld.

De vraag is nu: 'Weegt de schade die aan de dieren wordt berokkend op tegen de schade die bij de circussen en het publiek wordt veroorzaakt als de handeling niet wordt uitgevoerd?'

Naar aanleiding van de belangenanalyse kan worden geconcludeerd dat de handeling ethisch aanvaardbaar is, omdat het belang van zowel mens als dier serieus is, maar omdat het veranderen van de leefomstandigheden van de dieren een normale handeling die moreel verplicht is, vinden we het houden van wilde dieren in het circus op de huidige manier ethisch niet verantwoord. Als de welzijnssituatie van de dieren in het circus in zoverre wordt aangepast dat het belang van de dieren oppervlakkig is, is het ethisch meer verantwoord om ze te houden.

8 Conclusie

Zoals in de inleiding als is omschreven, is de doelstelling van dit onderzoek kennis en inzicht verkrijgen in de huidige wet- en regelgeving, welzijn en ethiek van wilde dieren in het circus.

In de probleembeschrijving kwam naar voren dat verschillende dierenbeschermingsorganisaties en de pers de aandacht vestigen op de huisvesting en trainingsmethoden van circusedieren. Dit heeft geleid tot veel discussie en een poging tot een gemeentelijk verbod van wilde dieren in het circus in Winschoten. Dierenbeschermingsorganisaties gaan door met acties voeren en pleiten nog steeds voor een algemeen verbod op wilde dieren in het circus in Nederland.

De hoofdvraag van dit onderzoek luidt: 'Wat is de huidige stand van zaken betreffende wet en regelgeving, het welzijn en de ethiek bij het houden van wilde dieren in het circus?' In dit hoofdstuk wordt een antwoord gegeven op de hoofdvraag met behulp van de deelconclusies die zijn gegeven met betrekking tot de wetgeving, huisvesting, transport, training en voorstelling en de ethiek.

Nederland heeft geen specifiek beleid of specifieke wet voor circussen. Van toepassing is de Gezondheids en welzijnswet voor dieren (GWWD), maar deze bevat geen apart artikel over circussen.

Aan de vereniging van Nederlandse circusondernemingen (VNCO) is een subsidie verleend door het Ministerie van Landbouw, Natuur en Visserij. Op deze manier kan de Nederlandse circusbranche komen tot zelfregulering.

Op dit moment is te weinig externe controle op de dieren waardoor eventuele misstanden niet of laat worden opgemerkt. De Stichting Wildlife Care International (WLCI) controleert de wilde dieren in Nederlandse circussen niet of nauwelijks.

Voor de tijger, zeeleeuw, olifant en kameel zijn geen resultaten gevonden die erop wijzen dat het transport het welzijn van de dieren schaadt. Als de dieren gewend raken aan het transport ondervinden ze hier weinig stress van. Wel kunnen de voorbereidingen op het transport stress veroorzaken bij de dieren.

Tijgers worden in sommige gevallen alleen in een transportwagen gehuisvest, zonder uitloop. Dit heeft een toename van stereotype gedrag tot gevolg en tast het welzijn aan. De training en tricks met circustijgers hebben zover bekend geen welzijnsproblemen tot gevolg.

Zeeleeuwen hebben in hun verblijf vrijwel geen mogelijkheden om hun natuurlijke gedrag te uiten door de zeer beperkte zwemmogelijkheden. De tricks en trainingsmethoden zijn in principe niet schadelijk voor zeeleeuwen. Vanwege de verontrustende huidige huisvestingssituatie vinden wij naar aanleiding van dit onderzoek het houden van zeeleeuwen in het circus op dit moment niet aanvaardbaar.

Olifanten die de gehele dag in een tent gehouden worden, waarbij ze al dan niet aangebonden staan zonder dagelijkse vrijheid in een paddock, worden aangetast in hun welzijn. Door het aangebonden houden vertonen veel olifanten stereotype gedrag. De dieren krijgen hierbij niet de mogelijkheid om sociale interactie aan te gaan of soortspecifiek gedrag te uiten. Ook het solitair houden en het missen van een sociale structuur (te weinig soortgenoten) in het circus draagt bij aan welzijnsaantasting.

Sommige tricks zoals de handstand op één of twee voorbenen brengen de gezondheid van de olifant schade toe. Ze kunnen hierdoor gewrichtsproblemen krijgen. Het houden van olifanten op deze manier is daarom niet aanvaardbaar.

Naar kamelen in het circus is nog geen onderzoek gedaan. Tijdens dit onderzoek is geen bewijs gevonden wat er op duidt dat het welzijn van kamelen in het circus geschaad wordt.

Het gebruik maken van leerprocessen en het aanleren van gedragingen op commando zijn in principe niet schadelijk voor de dieren. Trainen heeft een positief effect op het gedrag van dieren in gevangenschap. Het biedt een vorm van afleiding, afwisseling en uitdaging en gaat verveling en frustratie tegen. Een probleem in het circus is wel dat voorstellingen vaak lang hetzelfde blijven, waardoor het afwisselingseffect aanzienlijk verlaagd wordt. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat de dieren letsel oplopen door het fysiek corrigeren met behulp van zweepen, stokken of olifantenhaken. Dit kan wel geestelijke schade toebrengen aan de dieren, wat zich uit in stress en angst.

Uit ethisch oogpunt is het op dit moment onder sommige omstandigheden die tijdens dit onderzoek geobserveerd zijn niet aanvaardbaar om tijgers, olifanten en zeeleeuwen in het circus te houden. In een aantal circussen worden de dieren te sterk beperkt in hun natuurlijke-, of sociale gedrag, of kunnen ze letsel oplopen door het uitvoeren van de tricks. Deze circussen hebben een morele plicht om de omstandigheden aan te passen.

9 Aanbevelingen

In het vorige hoofdstuk zijn de conclusies gegeven naar aanleiding van de onderzoeksvragen. In dit hoofdstuk worden er aanbevelingen gedaan die voortvloeien uit dit onderzoek. Als aan deze punten gewerkt wordt zal het welzijn van de dieren in het circus een stuk verbeteren. Ook worden in dit hoofdstuk aanbevelingen gedaan aan de dierenbescherming en eventuele vervolgonderzoeken naar wilde dieren in het circus.

9.1 Wet en regelgeving

Circus

Niet alle circusondernemingen hebben vertrouwen in de recente circusregels, omdat het er geen wettelijke verplichting aan zit. Het blijft de verantwoording van de circussen zelf om het welzijn te waarborgen. Door de media-aandacht die wilde dieren in het circus nu krijgt kunnen ze gezichtsverlies lijden als ze niet aan deze zelfregulering meedoen. Certificeren heeft een maatschappelijk belang, omdat dierenwelzijn een maatschappelijke norm is geworden. De VNCO moet het publiek duidelijk voorlichten over de circusregels en bekendmaken welke circussen de regels naleven. Circussen die zijn aangesloten bij de VNCO dienen een keurmerk te hebben. Op deze manier kan er meer draagkracht gecreëerd worden voor de circusregels bij de circusondernemingen.

Dierenbescherming

Het is zaak voor de Dierenbescherming dat er overleg wordt gepleegd met de VNCO. De Dierenbescherming wil de wilde dieren in het circus verbieden; de VNCO probeert met de circusregels het welzijn te verbeteren. Door met elkaar te communiceren en te overleggen kan er tot een compromis gekomen worden waarin beide partijen gehoord worden.

Onderzoek

Er moet een onderzoek gedaan worden naar het effect van de circusregels op het dierenwelzijn van circusdieren. Ook kan er gekeken worden naar het effect van het keurmerk op de bezoekersaantallen. Op deze manier kan geconcludeerd worden of de circusregels een positief effect hebben op het welzijn van de dieren en het voortbestaan van het circus.

9.2 Transport

Circus

Om de reistijden in de toekomst te verminderen kunnen de circussen ervoor kiezen om langer op een plek te blijven staan. Dit is veroorzaakt bij de dieren minder stress dan om de twee à drie dagen korte afstanden te reizen van dorp naar dorp.

Om het welzijn van alle dieren tijdens het transport te waarborgen moet er door het circus altijd tijdig water gegeven worden. Bij langere reistijd moeten olifanten en kamelen ook hooi gevoerd worden.

Het is aan te raden de tijgers voor de reis beweging te geven door ze te laten spelen in *exercise cage* of te laten optreden. Dit vermindert het stereotype ijsberen tijdens het transport.

9.3 Huisvesting

Circus

Evenals bij transport wordt aanbevolen langer op een plek te staan. Hierbij kan gekozen worden voor een dorp of stad waar de gemeente een ruime standplaats aanbiedt. Zo kunnen de binnenverblijven van de dieren uitgebreid worden met een buitenverblijf en is er meer tijd en ruimte voor het aanbieden van gedragsverrijking.

Om het welzijn van de tijgers te verbeteren moeten ze een buitenverblijf tot hun beschikking hebben. Hoe groter en complexer het verblijf van de tijger, hoe beter voor het welzijn. Om stereotype gedrag te laten afnemen is het van belang om het gedrag van de tijgers te verrijken. Dit kan bijvoorbeeld door middel van een waterton, krabpalen of geursporen.

De zwemmogelijkheden voor zeeleeuwen moeten drastisch worden uitgebreid. Hierbij moet in elk geval een bassin worden gerealiseerd die twee keer zo diep is als de langste zeeleeuw lang is. Verder moet het bassin voldoende afmetingen hebben voor de dieren om snelheid te bereiken en bijvoorbeeld sprongen te maken. Er moet altijd een goede filterinstallatie zijn om het water voldoende kwaliteit te laten behouden.

Het is noodzakelijk voor het welzijn van de olifant dat de dieren dagelijks los in een buitenpaddock gehouden worden. Zo kunnen de olifanten hun soortspecifieke gedrag uiten, interactie met soortgenoten hebben en bewegen.

Circussen moeten minimaal twee olifanten houden, liever drie om meer in de richting te komen van de sociale structuur van de olifant. Om het stereotype gedrag te verminderen en het welzijn te verbeteren bij de huisvesting is het aan te bevelen om hun gedrag te verrijken. Bijvoorbeeld het geven van takken en het voedsel in tonnen stoppen, zodat ze er moeite voor moeten doen. In een paddock krijgen de dieren de mogelijkheid om met de voorwerpen die

voorhanden zijn, bijvoorbeeld gras, modder en takjes zichzelf te poetsen en een stofbad te nemen. Als de olifanten in de staltent staan dienen de dieren los gehouden te worden.

Ook voor kamelen is het aan te bevelen om de dieren minimaal dagelijks in een buitenpaddock/weiland te laten staan. Zo kunnen de dieren bewegen, grazen en interactie hebben met soortgenoten.

Onderzoek

Er is heel weinig onderzoek gedaan naar zeeleeuwen en kamelen in het circus. Het is een aanbeveling om onderzoek te doen naar het effect van de huidige manier van huisvesten op zeeleeuwen en kamelen. Hierbij kunnen ook andere aspecten van huisvesting aan bod komen, zoals de dieren jong weghalen bij hun moeder en het grootbrengen door de trainer. Het aspect veiligheid van de dieren, trainers en bezoekers kan worden meegenomen in een vervolg onderzoek.

9.4 Training en voorstelling

Circus

De dieren zouden er baat bij hebben als de tricks worden beperkt tot tricks waarvoor zij *prepared* of *unprepared* zijn. Ook bij deze tricks moet er gekeken worden hoe vaak zij per dag uitgevoerd mogen worden, zonder dat ze schade aan het welzijn van het dier toebrengen.

De dieren van de ondervraagden werden niet getraind naast de twee voorstellingen per dag. Dit betekent dat ze ongeveer 10 minuten per dag actief met de trainer bezig zijn. Het welzijn van de dieren zou sterk verbeterd worden als ze meer, en afwisselender getraind worden. Dit uiteraard met gebruik van verantwoorde trainingsmethoden. Het geven van nieuwe uitdagingen en aandacht in de vorm van training voorkomt verveling in het circus. Alleen bij tijgers is het niet zeker of afwisseling ten goede komt aan het welzijn, omdat ze hierdoor in de war kunnen raken. Deze aanbevelingen zouden meegenomen kunnen worden in de circusregels.

Uit de interviews is gebleken dat geen van de geïnterviewden een opleiding heeft gevolgd in de diersector en alles in de praktijk heeft geleerd. Het verplicht stellen van een opleiding of cursus dierverzorging/dieren training/gedragsverrijking draagt bij aan een verbetering van de situatie in het circus.

Onderzoek

Er is onvoldoende zicht op de trainingsmethoden in het circus om te kunnen concluderen of de trainingsmethoden stress of schade toebrengen aan de dieren. Een intensief onderzoek naar de trainingsmethoden bij een groot aantal circussen is geboden om hier zekerheid over te geven. Een onderzoek

dat dieper ingaat op de lichamelijke effecten van herhaaldelijke oefeningen is aanbevolen.

9.5 Ethiek

Circus

Door aanpassingen te doen in huisvesting en training, zoals hierboven aanbevolen, wordt het meer ethisch aanvaardbaar om wilde dieren in het circus te houden. Door de huisvesting en de tricks aan te passen aan hun natuurlijke behoeften en gedrag, wordt de integriteit van de dieren minder aangetast. Ook dit zal de ethische toelaatbaarheid verhogen.

Onderzoek

Er zou nogmaals een diepgaander onderzoek gedaan kunnen worden naar de opinie van het publiek n.a.v. de NIPO enquête. Men kan voor- en na de voorstelling (bij circussen met en zonder wilde dieren) enquêteren, waarbij ook vragen gesteld kunnen worden over de circusregels en de laatste ontwikkelingen. Op deze manier kan er een nog beter beeld weergegeven worden van de publieke opinie.

10 Discussie

In dit hoofdstuk wordt kritisch gekeken naar ons onderzoek. Er zijn een aantal factoren die invloed hebben gehad op de resultaten van dit onderzoek. Allereerst is er door wetenschappers niet veel onderzoek gedaan naar de effecten die de verschillende aspecten van het circusbestaan op de dieren hebben. Er is vooral weinig bekend over de effecten van de hoeveelheid optredens en het uitvoeren van bepaalde tricks in het circus. Verder is geen duidelijkheid over of tijgers solitair of in groepen gehuisvest moeten worden omdat een aantal onderzoeken elkaar tegenspreken.

Ook het effect van een soortspecifieke huisvesting in het circus is weinig onderzocht.

Over kamelen in gevangenschap is weinig bekend. Daarom zijn sommige conclusies gebaseerd op informatie die er voor handen was en welke binnen dit onderzoek aan het wetenschappelijke criterium voldoet.

Door het type onderzoek dat is uitgevoerd, waarbij de nadruk vooral op de literatuur gericht is en minder op de circusbezoeken, is er maar een korte momentopname van de huisvestingsomstandigheden vastgelegd. Als er meer circussen bezocht en meer observaties gedaan waren bij circussen had het onderzoek een vollediger beeld kunnen geven van de dierenwelzijnssituatie in circussen. Nu is het onderzoek gebaseerd op literatuur met ondersteuning van een aantal waarnemingen. Om een beter beeld van de situatie in het circus te krijgen hadden er tijdens het onderzoek meer observaties moeten plaatsvinden. Dit kon niet door de tijdsdruk. Om deze zelfde reden is het aantal trainers dat we gesproken hebben beperkt gebleven. Een aantal circussen traden tijdens de onderzoeksperiode in het buitenland op, waardoor we geen afspraak met ze konden maken.

Een ander aspect van dit onderzoek is dat we erg afhankelijk waren van de openheid, eerlijkheid en toegankelijkheid van de circussen. Bij de meeste circussen zijn we gastvrij ontvangen en te woord gestaan. Bij een enkeling werden we als dierenrechten activisten beschouwd en werd ons de toegang tot de verblijven, of contact met de trainers, ontfegd.

Bronnenlijst

Literatuur

- Adams D.B, 1994. Transportation of animals and welfare
Rev. Science Technology 13: 153-169
- Adilardi A en M Visalberghi, 1991. The resolt of the young sealions (video)
Paneikon
- Baarda D. en de Goede M., 2001. Basisboek Methoden en technieken
Uitgeverij Wolters- Noordhoff, Groningen
- Bakker T, T van Dalen, H Miedema, 2005. Initiatiefvoorstel 'wilde dieren in het circus'
Publicatie D66, Groenlinks, SP, Student en Stad, Groningen
- Baldwin, R.F, 1991. Behaviour of Carnivores in Outdoor Exhibits at the National Zoo
Uitgeverij Master's Thesis, George Mason University, Fairfax, Virginia
- Barrows Edward M, 2001. Animal behaviour desk reference
Uitgeverij CRC Press LLC, Boca Raton, Florida
- de Bordes E.C. en E. Evertsen, 2003. Handhaving Wetgeving Dierenwelzijn
Uitgeverij Sdu uitgevers B.V., Den Haag
- Bosboom J.A, 1992. Gezondheids- en welzijnswet voor dieren
Uitgeverij W.E.J. Tjeenk Willink B.V., Zwolle
- Bundesministerium für verbraucherschutz, Ernährung und landwirtschaft, 2001, Leitlinien für die Haltung, Ausbildung und Nutzung von Tieren in Zirkusbetrieben oder ähnlichen Einrichtungen
Uitgeverij Bundesministerium, Bonn
- Burger A.M, 2004. Circussen verplichtingen 1801133
Uitgeverij Ministerie van Landbouw, Natuur en Voedselkwaliteit, Afdeling bedrijfsvoering en organisatie ontwikkeling, Den Haag
- Bush, M., L. Phillips, R. Montali, D. Sheperdson, E. Barclay, and C. Lewis, 2002. Tiger holding facility and exhibit: management and conservation of captive tigers
Uitgeverij Tiger information center
- Carlstead L., J.C Seidensticker, R Baldwin, 1991. Environmental enrichment for zoo bears
Zoo Biology 10, 3- 16

- Cooper, J.J., Nicol, C.J., 1991. Stereotypic behaviour affects environmental preference in bank voles, *Clethrionomys glareolus*
Animal Behaviour 41, 971-977
- Dantzer, R., G. Mittleman, 1993. Forms of stereotypic behaviour
Uitgeverij Cab International, Wallingford, Oxon
- Dijkema F, academiejaar 2004- 2005.
Een literatuurstudie met betrekking tot wet- en regelgeving, welzijn en management van circusdieren
Uitgeverij Universiteit Gent, Faculteit Diergeneeskunde
- Fischbacher, M.en H. Schimd, 1999. Feeding enrichment and stereotypic behaviour in spectacled bears
Zoo Biology 18, 363-371
- Fox, M.W., 1965. Environmental factors influencing stereotyped and allelomimetic behaviour in animals
Laboratory Animal Care 15, 363-371
- Friend, T.H., 1999. Behaviour of picketed circus elephants
Applied Animal Behaviour Science 62, 73-88
- Friend, T.H., 2000. Dehydration, stress, and water consumption of horses during long-distance commercial transport
J. Anim. Sci. 78, 2568-2580
- Friend, T.H., M.R. Irwin, A.J Sharp, B.H Ashby,, G.B Thompson,, W.A Bailey, 1981. Behaviour and weight loss of feeder calves in a railcar modified for feeding and watering in transit
Int. J. Stud. Anim. Prob. 2, 129-137
- Friend, T.H. en M.L Parker, 1999. The effect of penning versus picketing on stereotypic behaviour of circuselephants
Applied Animal Behaviour Science 64, 213-225
- Gärnter K, Büttner D., Döhler K., Friedel R., Lindena J., Trautschold I., 1980. Stress respons of rats to handling and experimental procedures Laboratory Animals 14: 267-274
- Gleitman H, A Fridlund, en D Reisberg, 1999. Psychology
Uitgeverij W.W Norton and Company Inc, New York
- Grandin T, 1997. Assessment of stress during handling and transport
J. Anim. Sci. 75:249-257

- Gruber T.M, T.H Friend, J.M Gardner, J.M Packerd, B Beaver en D Bushong, 2000. Variation in stereotypic behaviour related to restraint in circus elephants
Zoo biology 19, 209- 221
- Hahn, G.L. 1999. Dynamic responses of cattle to thermal heat loads
J. Anim. Sci. 77(Suppl. 2):11-20.
- Harlow, H.F., 1949. The formation of learning sets
Psychological Review 56: 51-65.
- Hediger, H., 1968. Psychology and Behaviour of Animals in Zoos and Circuses
Uitgeverij Dover Publications, New York
- Henneous, R., M. Schmid en J. Haight, 1987. Deadly dilemmas of captive elephant breeding
AAZPA Annual conference Proceedings, 135-39. Wheeling, W.Va.: American association of Zoological Parks and aquariums
- Hulshof M, 1997. Leren interviewen
Uitgeverij Wolters-Noordhoff, Groningen
- Hunter, S.A., M.S Bay, M.L Martin en J.S Hatfield, 2002. Behavioral effects of environment enrichment on harbor seals (Phoca vitulina concolor) and gray seals (Halichoerus grypus)
Zoo Biology 21, 375-387
- IUCN 1990, Animal training
Uitgeverij Universities Federation for Animal welfare, Hertfordshire, Engeland
- Kastelein en Wiepkema, 1988. IUCN 1990, Animal training
Uitgeverij Universities Federation for Animal welfare, Hertfordshire, Engeland
- Kennedy L.M, L.S Grossman, M.J Kelly, 2003. Wild Tigers in Captivity: A Study of the Effects of the Captive Environment on Tiger Behaviour
Uitgeverij Virginia Polytechnic Institute and State University Blacksburg
- Kiley-Worthington, M., 1990. Animals in Circuses and Zoos: Chiron's World?
Uitgeverij Bell and Bain Ltd., Glasgow
- Kirkwood J, C Kichenside en W James., 1989. Training zoo animals
In Proceedings of Animal Training Symposium
A Review and Commentary on Current Practices, 93-99
Uitgeverij Cambridge, U.K. Universities Federation for Animal Welfare, Potters Bar

- Kleiman D.G., M.E. Allen, K.V. Thompson, and S Lumpkin, 1995. Wild Mammals in Captivity : Principles and Techniques
Uitgeverij University of Chicago Press, Chicago
- Krawczel P.D. en T.H. Friend, 2005. Stereotypic behaviour of circus tigers: Effects of performance
Applied Animal Behaviour science 95: 189-198
- Lawrence, A.B., Rushen, J. (Eds.), Stereotypic Animal Behaviour: Fundamentals and Applications to Welfare
Uitgeverij Cab International, Wallingford, Oxon, pp 148-172
- Leegwater M, 2003. Boekje open over wilde dieren in het circus,
Uitgeverij VNCO, Amersfoort
- Lehnhardt, 1991. Wild Mammals in Captivity : Principles and Techniques,
Hoofdstuk 8 Animal Learning and Husbandry Training
Uitgeverij University of Chicago Press, Chicago
- Lyons, J., R.J Young en J.M Deag, 1997. The effects of physical characteristics of the environment and feeding regime on the behaviour of captive felids
Zoo Biology 16, 71-83
- Mallapur, A. en R Chellam, 2002. Environmental influences on stereotypy and the activity budget of indian leopards (Panthera pardus) in four zoos in southern India
Zoo Biology 21, 585-595
- Maree S. en Veenhof R., juni 2002.
Dieren in de circuswereld; een onderzoek naar beren, leeuwen, tijgers en olifanten in de in Nederland optredende circussen
Uitgeverij van Hall Instituut, Leeuwarden
- Mazák V., 1981. Panthera tigris
Mammalian Species No. 152, pp. 1-8
- Mellen, J.D., D.J. Sheperdson, 1997. Environmental enrichment approach
International Zoo Yearbook 35:191-197
- Mellen J.D and S Ellis, 1995. Wild Mammals in Captivity : Principles and Techniques, Hoofdstuk 8 Animal Learning and Husbandry Training
Uitgeverij University of Chicago Press, Chicago
- Nevill C.H. en T.H. Friend, 2003, The behaviour of circus tigers during transport
Applied animal behaviour science 82: 329-337
Elsevier

- Newberry R.C, 1995. Environmental enrichment: Increasing the biological relevance of captive environments
Applied Animal Behaviour Science 44, 229- 243
- Nowak, R.M, 1999, Walker's Mammals of the world
Uitgeverij Johns Hopkins University Press, Groot-Britannië
- Nowell K. en P. Jackson, 1994. Killed for a cure: A review of the worldwide trade in tiger bone
Uitgeverij TRAFFIC international, Cambridge, UK
- Nowell K. en P. Jackson, 1996. Wild Cats
Uitgeverij IUCN, Gland, Zwitserland.
- Olson D, 2001. Elephant Husbandry resource guide
Uitgeverij onbekend
- Pompe V., 1999. Ethiek van de mens-dier-relatie, Deel 2
Uitgeverij Van Hall Instituut, Leeuwarden
- Prater, S.H, 1971. The book of Indian mammals, 3rd edition
Uitgeverij Bombay Natural History Society, Bombay, India
- Randall, J.M, 1993. Environmental parameters necessary to define comfort for pigs, cattle, and sheep in livestock transporters
Anim. Prod. Sci. 57:299-307
- Rees P, 2004. Low environmental temperature causes an increase in stereotypic behaviour in captive Asian elephants
Journal of Thermal Biology 29, 37- 43
- Schmid J, 1995. Keeping circuselephants temporarily in paddocks- the effect on their behaviour
Animal welfare 4, 87- 101
- Seidensticker et al., 1999. Riding the Tiger:Tiger conservation in human-dominated landscapes
Uitgeverij Cambridge University Press, Cambridge, UK
- Stull, C.L., 1999. Responses of horses to trailer design, duration, and floor area during commercial transport to slaughter
J. Anim. Sci. 77, 2925-2933
- Sukumar R, 1989. The Asian Elephant: Ecology and Management
Uitgeverij Cambridge University Press, New York

- Toscano M.J., T.H Friend, C.H Nevill, 2001. Environmental conditions and body temperature of circus elephants transported during relatively high and low temperature conditions
J. Elephant Managers Association 20, 115-149
- UFAW, 1990, Animal training
Uitgeverij Universities Federation for Animal welfare, Hertfordshire, Engeland
- von Uexkull, J, 1934. A stroll through the worlds of animals and men, Instinctive behaviour
ed. K. Lashley. New York: International Press.
- Verhoeven N., 2004. Wat is onderzoek? Praktijk methoden en technieken voor het hoger beroepsonderwijs
Uitgeverij Boom, Amsterdam
- Webster J., 1995. Animal Welfare; A cool eye towards Eden
Uitgeverij Blackwell science, Oxford
- Wemelsfelder, F., 1993. Stereotypic Animal Behaviour: Fundamentals and Applications to Welfare
Uitgeverij Cab International, Wallingford, Oxon, pp 66-95
- Wiedemayer C, 1998. Food hiding and enrichment in captive Asian elephants
Applied animal behaviour science 56, 77- 82
- Wiedenmayer C en R Tanner, 1995. Untethered housing of Asian elephants (*Elephas maximus*) at Zurich Zoo
International Zoo Yearbook 4: 00-5
- Wilkins B.D, 1997
Animal Welfare in Europe, European legislation and concerns
Uitgeverij Kluwer Law international, London
- Winther P, 2003. Die Lage der Zirkusse in den EU_Mitgliedstaaten.
Abteilung Soziales und Rechtsangelegenheiten Generaldirektion Wissenschaft, Europäisches Parlement
Uitgeverij Luxemburg 7-135

Internet

1. <http://www9.minlnv.nl/servlet/page?_pageid=106&_dad=portal30&_schema=PORTAL30&p_item_id=107312>
Organisatie: Ministerie van landbouw, natuur en voedselkwaliteit
(i) 23 september 2005
2. <<http://www.vnco.info/>> introductie
Organisatie: VNCO
(i) 23 september 2005
(i) 22 november 2005
(i) 5 december 2005
(i) 23 februari 2005
3. <<http://www.aap.nl/actueel2003/persberichten/20050913circus.php3>>
Organisatie: Stichting AAP
(i) 5 oktober 2005
<<http://www.aap.nl/specials2003/wild2005/index.php?link=S01Z>>
(i) 14 maart 2006
4. <<http://www.circuses.com/>>
Organisatie: PETA
(i) 5 oktober 2005
5. <<http://www.publications.parliament.uk/pa/cm200405/cmselect/cmenvfru/52/4091508.htm>>
Organisatie: United Kingdom Parliament
(h) 1 augustus 2005
(i) 7 oktober 2005
6. <<http://www.vandale.nl/>>
Organisatie: Van Dale Lexicografie bv.
(h) 2005
(i) 13 oktober 2005
7. <<http://www.het-kofschip.nl/circus/>>
auteur: Jacqueline Bredenoord
Organisatie: Openbaar onderwijs 'Het Kofschip', Zevenaar
(i) 15 februari 2006
8. <<http://www.leerkracht.nl/show?id=644>>
Auteur: Simone van Bentum-Gerich
Organisatie: Uitgeverij Zwijsen Educatief en KRO
Online tijdschrift voor leerkrachten in het basisonderwijs
(i) 14 december 2005
9. <<http://www.circus-web.nl/>>
Organisatie: redactie en informatie Gera de Leeuw
Publicatie van agenda's en programma's van circussen die in Nederland te vinden zijn, in samenwerking met circussen.
(i) 15 februari 2006
(i) 14 maart 2006
10. <<http://www.jaarvanhetcircus.nl/>>
Organisatie: Nederlands Centrum voor Volkscultuur
(i) 15 februari 2006

11. <<http://www.overheid.nl/>>
Organisatie: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties
(i) 29 november 2005
12. <<http://www.rosa-zaanstad.nl/>>
Organisatie: Zaanse Politieke Vereniging
(i) 28 november 2005
13. <<http://www.openbaarministerie.nl/>>
Organisatie: Voorlichtingsdienst Openbaar Ministerie
(i) 8 december 2005
14. <<http://www.cites.org/>>
Organisatie: secretariaat United Nations Environment Programme (UNEP)
(i) 5 december 2005
15. <<http://www.hetlnvloket.nl/>>
Organisatie: Ministerie van landbouw, natuur en voedselkwaliteit
(i) 8 december 2005
16. <<http://www.aid.nl/>>
Organisatie: Algemene Inspectiedienst (AID), de controle en
opsporingsdienst van het Ministerie van Landbouw, Natuur en
Voedselkwaliteit
(i) 8 december 2005
17. <<http://www.winschoten.christenunie.net/>>
Organisatie: politieke partij de Christen Unie
(i) 3 januari 2006
(i) 14 maart 2006
18. <<http://www.liwwadders.nl/>>
Organisatie: Persbureau Leeuwarden
(i) 3 januari 2006
19. <<http://www.kamelenverhuur.nl/>>
Organisatie: De Ark Animal Center (dierverhuurbedrijf)
(i) 7 februari 2006
20. <<http://camelphotos.com/index.html>>
Organisatie: Roger Berry
(i) 1 februari 2006
laatste update 23 januari 2006
21. <http://www.gaia.be/>
Organisatie: Gaia
(i) 27 maart 2006
22. <<http://www.rtl.nl/>>
Organisatie: rtl nieuws
(i) 28 februari 2006

Bijlagen

Bijlage I Interviews

Interview Gerard Meijer, assistent manager afdeling dieren en verantwoordelijke voor dierregistratie te Ouwehands Dierenpark.

Rhenen, 13 december 2005

Gerard Meijer is sinds eind 1976 werkzaam als dierversorger in Ouwehands Dierenpark te Rhenen. Daarvoor heeft hij een opleiding gevolgd tot biotechnisch laborant, omdat dit in die tijd het beste aansloot bij het werk in de dierentuin. Hij is werkzaam geweest op alle dierversorgungsafdelingen. Vanaf het begin is hij werkzaam geweest als vogel- en zeezoogdierversorger. Omdat hij in het management terecht kwam heeft hij op alle afdelingen een aantal maanden gewerkt en soms een aantal maanden of jaren ingevallen. Hij heeft hierdoor ervaring op een breed vlak.

Olifanten

In Ouwehands Dierenpark is een aantal jaren geleden een olifantenshow geweest met een aantal Birmese olifanten. Dhr Meijer vertelt hierover het volgende:

'De (jonge) olifanten kwamen gedeeltelijk getraind hier. Ze kwamen onder begeleiding van een Birmese dierenarts en een mahut. De mahut heeft de dierversorgers opgeleid tot olifantentrainer. Deze mahut was een leraar voor jonge mahuts in een olifantenwerkkamp. De olifanten werden in dat land oorspronkelijk op de ouderwetse manier getraind. Onze olifanten hadden daar hun basistraining gehad en die olifanten worden onder dwang met hulp van volwassen dieren getraind en gewend aan mensen. Er werd gebruik gemaakt van een olifantenhaak om te laten weten dat jij de baas bent. Zo werd er in eerste instantie hier ook getraind. We hebben dat heel gauw omgezet in het systeem wat we eigenlijk overal gebruiken. Namelijk trainen met beloning; en zo krijg je uiteindelijk veel meer voor elkaar. Omdat ze in eerste instantie op de oude manier waren getraind moesten we dit heel langzaam ombouwen. We lieten ze alleen dingen doen die ze daar ook deden met het werk in het bos. Dat wilden wij laten zien. De gedachte erachter was vooral dat ze zich niet moesten vervelen. En we wilden graag iets aan het publiek laten zien, maar geen circus act. Gewoon hoe je op een normale manier met de olifanten kunt werken. Bijvoorbeeld de dingen die ze in de natuur heel goed kunnen, zoals hun evenwicht bewaren. Daarnaast hebben we ze geleerd om een aantal medische handelingen te ondergaan, zoals bloedafname.'

'We hebben geen problemen met het gedrag van de olifanten gehad, je kon lekker met ze werken. Maar vervelende dingen uit het verleden, en Birmees, dat zat bij die olifanten in hun kop. Twee jaar nadat ze aangekomen waren kwam hier een Birmese dierenarts op bezoek met een aantal andere Birmese mensen. Ze stonden bij het perk tijdens de show Birmees te praten en meteen waren alle olifanten aan de diaree. Alleen het feit dat er Birmees gesproken werd was voldoende om ze helemaal van slag te brengen.

Ik ben er van overtuigd dat een olifant geheel op de vriendelijke manier te trainen is. Het probleem is alleen dat je minder controle over de dieren hebt. De olifant gaat zich natuurlijker gedragen waardoor je meer risico's loopt. Je moet dus gewoon niet

bij die olifanten in het verblijf gaan. Dat wil niet zeggen dat je dat risico voorkomt door op de oude manier te trainen, want dat risico loop je altijd. Maar dan hou je ze zo onder de duim dat ze er niet aan denken om je aan te vallen. Maar als ze het dan doen, dan gaat het echt gigantisch fout. Dan gaan ze echt door het lint. En zelfs als ze niet helemaal hysterisch zijn is het nog steeds een paar ton die jou in een hoek drukt.'

Mijn mening is, op basis van de manier waarop ik dolfijnen en zeeleeuwen heb getraind en dus op een heel andere manier met die dieren ben omgegaan, dat je olifanten ook zo kunt trainen. Olifantenmensen zeiden tegen mij dat die absoluut niet kon. Dit was in 1984 in de Verenigde Staten. O.a. het toenmalige hoofd van de afdeling in San Diègo was er van overtuigd dat de manier waarop dolfijnen en zeeleeuwen getraind worden niet gebruikt kan worden voor olifanten. Daar was niet over te praten. Deze zelfde man geeft nu cursussen op de nieuwe manier van trainen in heel Europa. Terwijl hij toen der tijd zelfs voor het mishandelen van olifanten is aangeklaagd. Ze hadden een Afrikaanse olifant nadat deze twee keer een verzorger had aangevallen en met honkbalknuppels helemaal aan gort geslagen zodat hij weer eerbied had voor de trainer. Deze olifant gebruikte daarna in de groep haar trainers als bescherming tegen andere olifanten als ze lastig gevallen werd door kuddegenoten.

'Ik denk dat je olifanten niet in een circus kunt houden. Je moet dat niet doen met een olifant. Het is een sociaal levend dier. Hij leeft in een matriarchaat en ik denk dat je dat zoveel mogelijk moet zien na te bootsen als je ze goed wilt houden. Dat wil niet zeggen dat je ze niet moet trainen. Ik denk dat je dat juist wel moet doen. Maar trainen en huisvesten zijn twee dingen. Je hebt de ruimte, de groepssamenstelling en het trainen. Dat moet je altijd bij elkaar pakken. En dat kan je nooit in een circus doen. Je moet ook vraagtekens zetten bij hoe goed wij in een dierentuin olifanten kunnen houden. Je hebt veel ruimte nodig, een goede groepssamenstelling.'

Er moet gefokt worden en er moet een bul aanwezig zijn. Als je olifanten hebt moet je er ook mee fokken. Zowel de Afrikaanse als de Indische olifant is bedreigd. Als wij al wat doen met olifanten in gevangenschap, moet je zorgen dat je ze tot voortplanting krijgt. Zo wordt voorkomen dat we ze uit het wild moeten halen, en je zou ze eventueel weer uit kunnen zetten als dat nodig is. Pas op een bul is vooral in de must niet in de groep te handhaven. Ook in het wild wordt hij dan gemeden door de dames, separatie moet dus altijd voor de veiligheid van mens én dier mogelijk zijn.

Olifanten in gevangenschap vervelen zich snel en gaan stereotype gedrag vertonen zoals 'weven'. Daarom zeg ik ook dat je ze wel moet trainen. Je moet voldoen aan hun behoefte om bezig te zijn. In de natuur zijn ze de hele dag bezig met voedsel zoeken. Ze zijn echt heel erg intelligent.

'Wij halen er in januari drie uit een circus uit Italië. Het zijn drie oude dames, waarvan we er één misschien nog tot voortplanting kunnen laten komen door middel van KI. We brengen ze uiteraard meteen binnen de EEP, waar ze thuis horen. We gaan hands off met ze werken in plaats van het actieve circusleven wat ze nu

hebben; ze doen zo'n twee tot drie voorstellingen per dag. Twee zijn in de veertig, en één is halverwege de dertig jaar. Het zijn hele betrouwbare olifanten die heel goed werken. Ze worden weggedaan omdat dit circus er achter is gekomen dat het eigenlijk onverstandig is om olifanten in het circus te houden. Ze willen er dus mee ophouden, en ze willen ze persé ergens heen doen waar ze niet meer in een circus zijn of hoeven op te treden. In Italië worden in de meeste circussen olifanten gehouden. Deze eigenaar heeft een heel oud circus, het stamt uit eind 1800. Maar hij is nu echt tot de overtuiging gekomen dat het niet meer moet, olifanten in het circus. Deze olifanten lijken geen welzijnsproblemen te hebben. Omdat ze zo intensief zijn beziggehouden zijn ze in goede conditie. Ze worden overdag buiten gehouden achter een strotouwte. 's Nachts zullen ze ongetwijfeld aan de ketting staan. Omdat ze zo gemakkelijk zijn om mee te werken zal het voor ons wel lastig zijn om ze naar een hands off systeem te krijgen. De dieren zijn gemakkelijk te hanteren en een andere manier van werken aanleren kost nu eenmaal veel moeite en tijd.'

Zeeleeuwen

Dhr Meijer heeft jarenlang Californische Zeeleeuwen verzorgd en getraind in Ouwehands Dierenpark. Hij is lid van de EAZA zeezoogdieren afdeling en het dierenpark is tevens EAZA stamboekhouder van de Californische Zeeleeuw. Dhr Meijer heeft onlangs een opzet gemaakt voor de husbandry guidelines voor zeeleeuwen in de Europese dierentuinen.

Het trainen van onze zeeleeuwen werkt alleen maar met belonen, of het zogeheten 'positive reinforcement'. Het hardhandig straffen van zeeleeuwen wrekt zich op den duur. Het werkt wel even als je een zeeleeuw op zijn kop slaat, maar het zal zich vroeg of later tegen je keren. Net zo als bij elk ander dier of mens!!

Als een volwassen zeeleeuw, zoals ons mannetje Joop, tegen jou zegt: Nu sla je me niet meer en ik grijp je, dan heb je een groot probleem. Maar het werkt bij olifanten, dus waarom zou het niet met zeeleeuwen werken? Het is maar net hoe je met dieren om wilt gaan. Maar als je met een positieve instelling met dieren werkt dan merk je dat gewoon na een tijdje. Ik ben trouwens wel eens in mijn hand gebeten door een jonge zeeleeuw en toen heb ik echt wel een dreun uitgedeeld. Als je dat niet meteen afstraft doet hij het de volgende keer weer. Maar dat kan dus alleen op basis van zo'n soort situatie zijn. Op het moment dat je het gaat gebruiken als echte trainingsmethode, bijvoorbeeld samen met positieve beloning, dat wrekt zich.

Dan moet je in staat zijn de rest van zijn leven met die knuppel te werken. Dat werkt uiteindelijk gewoon niet.

Je begint altijd met voeren én vertrouwen winnen. Daarna probeer je allemaal dingen te vinden die ze leuk vinden. Aaien, knuffelen en bijvoorbeeld trucjes die ze leuk vinden. Sommige zeeleeuwen vinden het fantastisch om te springen. Dat kan je dan gebruiken als beloning voor dingen die ze juist moeilijk vinden om te doen. Ik ben er van overtuigd dat zeeleeuwen het leuk vinden om een show te doen. Je doet het samen en op een vriendschappelijke manier. Wat je altijd in je achterhoofd moet houden is dat ze zich gedragen als een dier. Een zeeleeuw heeft een paartijd. Ga jij daar tussen zitten als trainer en teveel storen, dan heb je een probleem. Je zit altijd in hun territorium. Je moet dus altijd nadenken over waar je mee bezig bent. Bij elk dier wat je traint moet je rekening houden met soorteigen gedrag en mogelijkheden'

Trainen heeft absoluut een positief effect op zeeleeuwen. Dierentuinen zouden trainen als gereedschap moeten gebruiken om ze bezig te houden en stressvolle situatie vermijden zoals medische handelingen etc.

'Ik vind dat zeeleeuwen niet in het circus gehouden kunnen worden. Je kan ze geen goede huisvesting geven. Ze moeten voldoende water hebben en een sociale structuur. Hetzelfde als bij olifanten.'

In de husbandry guidelines voor zeeleeuwen staat nu dat ze twee keer zo diep moeten kunnen duiken als de lengte van de grootste zeeleeuw. Hoe wil je dat in het circus voor elkaar krijgen? Twee meter halen ze al niet eens. De afmetingen die een circus aanhoudt hanteren wij hoogstens voor het houden van een dier in quarantaine. Maar daar kan je een dier toch niet zijn hele leven in laten zwemmen? Een zeeleeuw is heel actief. Ze moeten jagen voor hun voer, en daardoor veel zwemmen. Ze moeten wat te doen hebben. Een circusact is misschien twee keer op een dag? Of stel dat je twee voorstellingen hebt en vier trainingen. Dat is nog steeds veel te weinig. Ze moeten die energie kwijt, dus ze moeten ook gewoon kunnen zwemmen als jij niet met ze aan het werk bent.

Er is heel moeilijk een andere manier te vinden om hun omgeving te verrijken. Stereotype gedrag bij zeeleeuwen is heel moeilijk te herkennen. Een zeeleeuw zie je alleen maar heel veel zwemmen. Maar is dat stereotype of probeert hij te voorzien in zijn behoefte om te bewegen? Maar dat zwemmen wat ze in de natuur doen dat kan je in een circus nooit na doen. Zelfs bij ons al niet. Met wat voor omgevingsverrijking dan ook.

Dus moet je zorgen dat ze kunnen zwemmen. Het liefs een bassin waarin ze verschillende patronen kunnen zwemmen, waarbij ze af en toe een vis tegen komen. Zo stimuleer je het zoekgedrag van een zeeleeuw.

De handstand doen op de neus van een zeeleeuw, zoals in het circus soms gebeurt, zal een bul wel kunnen dragen. Het zou mijn voorkeur beslist niet hebben. Mensen vinden het ook heel leuk om een zeeleeuw op zijn achterflippers te laten lopen. wij lieten ze vaak recht opstaan tegen de muur, dit is handig voor controle door de dierenarts. Maar op de 'stoeltjes' waar wij ze op lieten zitten en ze op hun achterflippers leunden, merkten wij dat hun onderrug erg warm werd door de belasting. Ze leunden daar dus al teveel op hun onderrug. We doen dit heel bewust niet meer, omdat we vinden dat de heupen en ruggengraat niet sterk genoeg zijn. Een volwassen zeeleeuw zet zo veel gewicht op dat kleine stukje ruggengraat, terwijl dit geen natuurlijke beweging is, dat is vragen om problemen.

De hulpmiddelen die wij gebruiken zijn het belonen en een target. Het liefst twee targets; één waarnaar ze hun neus tegenaan moeten duwen en één voor hun kont. Daarmee kan je ze alles leren. Vaak zijn ze in twee kleuren, maar daar heeft waarschijnlijk alleen de trainer wat aan want zeeleeuwen zijn kleurenblind. Maar je kan ze dus eerst leren een salto in het water laten maken en als je de targets steeds verder omhoog haalt doen ze vanzelf een salto uit het water.

Wij werken in onze shows met blokken. In elk blok wordt een andere serie oefeningen gedaan. Dit is zowel voor de trainer als voor het dier prettig. Zo doe je niet elke dag hetzelfde. Het is zo voor de dieren veel leuker om te gaan trainen. Dat geldt voor alle dieren. Op het moment dat je show elke dag hetzelfde is loop je je als

zeeleeuw alsnog kapot te vervelen. Maar je hebt wel een wisselwerking met je publiek: het publiek moet de show leuk gevonden hebben. Voor het showeffect moet je dus bepaalde blokken aanhouden. Daar kan je praktisch mee werken. Maar je moet dus echt zorgen dat het voor de dieren afwisselend blijft. Als in een circus de show elke dag hetzelfde is, valt het argument van het vermaken van het dier door training dus in het water. Alleen trainen op zich is dus flauwekul. Elke dag hetzelfde is gewoon nog steeds stomvervelend. Dat als gedragsverrijking zien is gewoon jezelf, en de ander voor de gek houden. Hoe gekker je het kan maken voor die dieren binnen de mogelijkheden, hoe beter.

Ook het reizen met de dieren wordt te veel routine om erg verrijkend te werken. Ze reizen in een dichte wagen en die wagen is vaak ook hun verblijf. De afwisseling zal dus niet zo hoog zijn. Het vervoeren zal voor circusdieren wel veel minder stressvol zijn dan voor de onze dieren. Maar het is beslist niet iets waardoor ze een beter leven hebben.

Wij vervoeren onze dieren in een grote gazen kooi, dat is lekker luchtig. Het is een oude leeuwenkooi vanuit het circus, op wielen. Een zeeleeuw die gestresst is kan oververhit raken. Dus hoe opener de kooi is hoe makkelijker ze hun warmte kunnen kwijtraken. Je kunt er ook makkelijker bij om te koelen. Wij kunnen op deze manier onze hele groep vrouwen in één keer intern vervoeren."

Tijgers

'In het circus worden er vaak een heleboel tijgers bij elkaar gehouden. Hiervan vraag ik mij af of je dit met een tijger moet doen. Met leeuwen kan dit makkelijker, omdat zij sociaal zijn. Dit houdt niet in dat ik vindt dat leeuwen wel in een circus thuishoren! Tijgers zou je veel meer alleen moeten houden.

Tijgers hebben moeite om aan elkaar te wennen, daar is veel tijd voor nodig. Dus ik denk dat gedwongen bij elkaar leven niet goed is. Een tijger moet je ook bezighouden. Hij heeft ruimte en rust nodig en moet zich kunnen afzonderen. Ook het voeren in het circus is wat minder afwisselend dan in een dierenpark. Omdat ze tevreden worden gehouden door iedere dag voeren is het verrassingseffect minder. Ik ben er wel van overtuigd dat er een band moet zijn tussen de trainer en de tijgers, anders gaat het gegarandeerd een keer fout. Maar een tijger is een dier waar je niet mee moet gaan werken. Maar dat is persoonlijk. We doen het hier wel met zeeleeuwen, ook met de olifanten vinden we het eigenlijk al niet kunnen. Je moet ze wel bezighouden, maar dat betekent nog niet bij ze in de kooi gaan. Je gaat anders risico's lopen die je niet zo moeten nemen. Een tijger hoort dus in principe ook niet thuis in het circus. Ze zijn gevoelig voor stress, zoals alle katten. Het reizen, de mensen en de voorstelling geeft ook gewoon stress voor ze.'

Tijgers brengen hun jongen voort onder de meest slechte omstandigheden. Het feit dat ze zich voortplanten betekent niet dat ze zich goed voelen. Veel dieren fokken tegen de verdrukking in. Of misschien zelfs wel daarom juist.

Ondanks alle kritiek die ik heb geloof ik meteen dat de mensen die in het circus met dieren werken dit met veel liefde voor en kennis over hun dieren doen.

Interview met Peter Klaver, dierenarts met als specialisatie exoten, dierentuindieren en wildlife
Doornenburg, 15 december 2005

Dhr Klaver heeft de opleiding dierenarts aan de faculteit diergeneeskunde in Utrecht gevolgd, met als specialisatie tropische diergeneeskunde (landbouwhuisdieren in de tropische gebieden). In 1986 is hij afgestudeerd en is begonnen met werken in Saoedi-Arabië. Toen hij terug kwam werd er in dierentuin Artis, Amsterdam, een dierenarts gezocht. Daar is hij 13 jaar werkzaam geweest als dierentuindierenarts.

Hij werkt nu 4 jaar voor zichzelf als consultant, geeft les op faculteit Diergeneeskunde, schrijft boeken en artikelen in een aantal bladen. Ook is hij mede-initiatiefnemer van de site www.dierennieuws.nl, is actief op het forum, beantwoordt vragen aan de dierenarts en schrijft regelmatig artikelen voor deze site. Ook heeft dhr. Klaver meegewerkt aan verschillende televisieprogramma's, zoals 'Alle dieren tellen mee' en 'Dierenmanieren (op reis)'.

Controle circus

Dhr Klaver is betrokken bij de stichting WLCI (voormalig BOA) en is ook vaste dierenarts geweest voor Stichting Pantera. Hij is nu adviseur op afstand. Circussen die in Nederland komen en een dierenarts nodig hebben bellen WLCI en die nemen contact op met Peter Klaver. De eigenaar bepaalt of er een dierenarts moet komen ja of nee. Ze kunnen vragen of je wilt komen controleren. Het circus wordt niet onverwachts gecontroleerd door een dierenarts. Als het circus de grens over gaat kunnen ze gecontroleerd worden door de RVV.

In principe komt er alleen een dierenarts langs om de dieren te controleren als er problemen zijn en het circus zelf gebeld heeft.

WLCI geven op de site aan dat ze regelmatig onaangekondigd controleren bij circussen. Dat kunnen ze wel doen, maar ze hebben altijd te maken met de wet. Je kunt wel vinden dat de dieren uitloop naar buiten moeten hebben, maar je moet kunnen aantonen dat het welzijn van de dieren geschaad wordt. In Nederland kennen we geen minimale oppervlaktelimiten voor deze dierverblijven. De minister vindt de verantwoordelijkheid van de sector, ze moeten zelf regels opstellen. De minister kan wel maatregelen uitvaardigen, maar die moeten ze controleren. Zij willen geen regels stellen, omdat ze zeggen dat ze die niet kunnen handhaven.

De AID kan wel ingrijpen als 'het welzijn' is aangetast of de noodzakelijke zorg wordt onthouden volgens de Gezondheids- en Welzijnswet voor Dieren.

Een voorbeeld hiervan is foto's maken met jonge wilde dieren, bijvoorbeeld een tijgertje. Als deze jonge dieren willen spelen kunnen ze hun klauwen uitslaan en er rake (onbedoeld) klappen mee uitdelen. Dus als je foto's wil maken moet je of zijn nagels eruit halen of met middelen tammer maken. Want er is geen katachtige van een half jaar oud die rustig bij je op schoot blijft zitten. Maar er staat hier niets over in de wet, ze doen niets wat bij de wet verboden is. Dus iedereen is vrij om het te doen.

Als dierenarts voor circussen is dhr. Klaver in Zwitserland, Duitsland, Frankrijk en België geweest. Circussen proberen daar een dierenarts te krijgen, maar dat wil niet altijd lukken en dan wordt dhr. Klaver gebeld en gaat hij daar heen. Circussen proberen daar samen de reiskosten te delen of er wordt geprobeerd een televisieprogramma van te maken (als er bijvoorbeeld een operatie gedaan moet worden). Circussen hebben geen vaste dierenarts. Op dit moment doet hij dit soort werk niet meer zoveel.

Dierentuinen hebben wel een vaste dierenarts in dienst, maar willen niet geassocieerd worden met circussen. Heeft te maken met opstelling van de partijen. Dierentuin houdt zich bezig met in stand houden soort, fokken met bekende oorsprong, stamboeken en circussen rommelen vaak maar wat aan. Dierentuinen willen zich hiervan onderscheiden. Daarom willen ze niet dat hun vaste dierenarts naar een circus gaat.

Behandelen ziek dier

Dhr Klaver heeft gewerkt met veel roofdieren (tijgers en leeuwen). Katachtige moeten ieder jaar (jonge dieren jaarlijks, bij oudere dieren hoeft het minder vaak) geënt worden tegen rabiës (hondsdolheid) en kat- en niesziekte. Als de dieren over de grens gaan moeten ze in het bezit zijn van een paspoort en rabiësvaccinatie.

Circusolifanten zijn handmak, dus als er iets is hoeven ze niet verdoofd (is ook niet eenvoudig om olifant te verdoven) te worden, daarentegen, een tijger of leeuw moet je verdoven tenzij je moet vaccineren, dit doe je met blaaspijp, kan dus van afstand. Sommige dieren kun je commanderen om tegen de tralies aan te gaan staan, dan kan de dierenarts door de tralie heen spuiten.

Een dier dat ziek is verdoof je liever niet, met blaaspijp of door tralie kun je het dier dan bijvoorbeeld antibiotica toedienen.

Veel dieren kun je nauwelijks vervoeren naar een dierenkliniek. Circussen hebben geen aparte wagen om een ziek dier te vervoeren. Dus als je wat wilt doen moet je het terplekke doen. Dhr. Klaver heeft al zijn spullen mobiel in de auto.

Olifanten

De gezondheidsproblemen die voorkomen bij olifanten zijn voornamelijk voetproblemen (nagelonderhoud vergt nogal wat zorg); nagelbedontstekingen, nagelriemontstekingen, los zittende nagels, abcessen en zoolzweren.

Deze voetproblemen komen regelmatig voor.

Of vermageren met onduidelijke oorzaak, dat kan soms duiden op TBC zijn.

Oedeem (vochtophoping), abcessen door onduidelijke redenen (deze worden opengemaakt en gespoeld), voornamelijk aan de achterpoten, afgebroken slagstanden (bijvoorbeeld door transport) en herpesvirus (vooral bij jonge dieren).

Als je olifant goed verzorgt is het een relatief gemakkelijk dier. Als je er niet mee fokt, goed verzorgt en hebben ze geen last van hun poten, dan zijn ze goed te houden.

Zeker olifanten op oudere leeftijd kunnen stijf zijn en last van artrose hebben.

De dieren moeten bijvoorbeeld op hun achterpoten staan, wat een niet fysiologische houding is, of op een postament staan, maar de bezoekers vinden het zo leuk. Elke onnatuurlijke houding is niet goed voor het dier. Een olifant is erg zwaar, waardoor hij voor dit soort kunstjes niet geschikt is en zeker niet als hij klachten heeft aan zijn

poten. Dan is het ten zeerste af te raden om een kreupel of ziek dier mee te laten doen in een act.

Hij heeft een keer meegemaakt dat er een melding binnenkwam bij de RVV of AID met een klacht over een leeuw die er niet goed uitzag, maar wel gebruikt werd in voorstelling. Zij zijn gaan controleren en hebben het circus een verbod van 6 weken gegeven om het dier te gebruiken in de show, maar zodra een circus verder trekt en de grens over gaat is er geen controle meer. Ze kunnen het dier dan weer gaan gebruiken in de show.

Mocht een olifant onder narcose gebracht moeten worden dan heb je een hijskraan of heftruck nodig, want 2 á 3000 kilo leg je niet zomaar om en het dier kan verkeerd terecht komen. Olifanten worden niet geënt tegen ziektes.

Vooraf in de winterperiode is het moeilijk om het welzijn van olifanten te waarborgen. De dieren staan dan in een tent met een hete lucht blazer achter een stroomdraadje. Als het beter weer is maken de verzorgers buiten een weijde, waar de olifanten kunnen lopen en eten. Maar in de natuur loopt het dier veel verder. Opsluiten van een olifant is op zich al een onnatuurlijk cq. beperking in zijn welzijn. Olifanten moeten zeker de mogelijkheid hebben om te wandelen.

De dieren worden vaak 's nachts aan de ketting gelegd. Op zich hebben ze daar weinig last van, behalve als ze het niet accepteren en er aan gaan trekken dan kunnen er verwondingen ontstaan op de plek van de ring. Maar de ring is van ijzer met van binnen een soort katoenvoering (watten). Als ze van tijd tot tijd vast staan valt het mee, maar de hele dag aan de ketting is wat betreft welzijn zeker niet ideaal. Het voordeel van de olifanten aan de ketting is dat je er meer met de dieren kunt doen. Bijvoorbeeld als de dierenarts komt. Het hands on systeem wat in het circus gebruikt wordt, neemt risico met zich mee, welke voor de verzorger zeer groot is. De olifant kan de verzorger doordrukken of dood slaan.

Tijgers

Algemeen trauma is bij katachtige een veel voorkomend probleem. Ze zijn snel gestresst. Gezondheidsproblemen die veel voorkomen bij tijgers zijn verwondingen door vechten, kat- en niesziekte, diarree, de ongeboren jongen willen niet afkomen (moet met keizersnede), baarmoederontsteking na een bronstigheid of partus (vaak zijn ze daar te laat bij: dodelijke afloop).

De dieren nemen elkaar te grazen, vooral als ze bij elkaar in de tunnel komen op weg naar de circuspiste. De dieren worden dan apart naar de tunnel geleid, maar als er twee mannetjes de tunnel in gaan en eentje keert zich om dan kun je elkaar niet vermijden en duiken ze boven op elkaar. Vaak zijn dit gecasteerde mannetjes. Onderling vechten komt regelmatig voor.

Voor kou zijn ze vatbaar. Als ze een lange reis te gaan hebben gaan de luiken wel dicht, maar als de temperatuur -5 buiten is, dan hebben ze veel stro nodig. De tijgers kunnen zich niet bewegen, maar koelen wel af, waardoor ze respiratoire klachten (luchtweginfecties) kunnen krijgen.

Er zijn tijgers die tijdens de voorstelling op een achterpoten moeten springen, dit kunnen ze redelijk goed. Aannemend dat de dieren niet 15/16 jaar oud zijn. Je moet van oude dieren geen kunsten verwachten, welke ze als jong dieren konden doen.

Oudere dieren (15/16 jaar) gaan met pensioen. Kan zijn dat ze geëuthanaseerd worden, oude dag ergens krijgen (bijvoorbeeld bij Stichting Pantera).

Circusdieren zijn vaak fokonzuivere producten, weten niet waar ze vandaan komen, een mengsel van alles, waardoor de dierentuin is niet geïnteresseerd in deze dieren (circusmix).

Een belangrijk punt om het welzijn van tijgers in het circus te waarborgen is dat de dieren voldoende uitloop naar buiten nodig hebben.

Een leeuw kun je wel houden achter een hek van 2,5 meter hoog, maar voor een tijger moet je bij voorkeur een afgesloten buitenkooi hebben of een schrikdraad aan de binnenkant. Tijgers zijn echte ontsnappers. Ze kunnen goed klimmen en springen (6 á 7 meter naar voren en 2,5 meter omhoog). Het is de vraag of ze het doen, maar je moet wel voorzorgsmaatregelen treffen.

De dieren vallen elkaar in hun verblijf in de regel weinig aan, omdat het hok is ingedeeld in verschillende compartimenten. In principe heb je alleen dieren bij elkaar zitten die elkaar accepteren. Bijvoorbeeld 3 vrouwen met een mannetje of een castraat met zijn favorieten vrouwtje. In ieder geval twee geen castraten of mannetjes bij elkaar, zeker niet 's nachts.

Zeeleeuwen

Gezondheidsproblemen die bij zeeleeuwen regelmatig voorkomen zijn oogproblemen; oogontstekingen (ontsteking harde oogvlies) welke te maken hebben met voeding en waterkwaliteit.

Zeeleeuwen moeten niet in het circus gehouden worden, tenzij je hele goede voorzieningen hebt. Veel zwemmogelijkheden en een goede filtratie installatie zijn essentieel.

Als het dier een keer poept of urineert in het water is het vies en dat doen ze dagelijks. Betekend dat je dagelijks het water moet verversen en dat kost klauwen met geld, dus dat doet het circus niet. Als de dieren in een slechte waterkwaliteit zwemmen krijg je gezondheidsproblemen. Een goede welzijnsituatie voor een zeeleeuw is volgens dhr. Klaver in het circus niet realiseerbaar.

De dieren kunnen een longontsteking krijgen als het te koud is. Als je 12 uur moet rijden naar een nieuwe locatie, wat heel normaal is, zitten de dieren 12 uur droog. En als je dan nat bent, kun je het koud krijgen. De dieren komen in de natuur voor in de warmere gebieden. De dieren kunnen wel tegen kou, maar dan moeten ze voldoende kunnen zwemmen en voldoende eten krijgen. Een klein badje met koud water is hiervoor niet voldoende (te weinig zwemmogelijkheden) en maakt de dieren vatbaarder voor gezondheidsproblemen.

Om aan de welzijnsnormen van een zeeleeuw te voldoen heb je geavanceerd apparatuur nodig en dit is voor de meeste circussen niet realiseerbaar. Het beschikbare budget is voor de zeeleeuw niet voldoende.

Kamelen

Gezondheidsproblemen komen in vergelijking tot andere dieren weinig voor bij kamelen.

De dieren kunnen last hebben van diarree, wormen, abcessen aan de kaak (kieswortel- of kaakontsteking), stijve gewrichten of artrose(bij oudere dieren).

Kamelen zijn in principe gedomesticeerde dieren, zeker de dromedaris (hier komt geen wilde vorm van voor). Kamelen zijn heel eigzinnig. Als ze iets niet willen doen, doen ze het niet. Kameel die iets niet wil en het wel moet doen krijg je niet zomaar overtuigt om het te doen.

Kamelen kunnen goed tegen de kou, maar slecht tegen nattigheid en moeten wat de ruimte hebben om rond te kunnen lopen. Deze dieren kunnen goed gehouden worden in een circus.

Reizen

Reizen is altijd een belasting voor het dier. Tijdens het transport hebben de dieren weinig beweging, de dag ervoor moet worden alles afgebroken, de dag erna moeten alle tenten weer opgebouwd worden. Die dagen hebben de dieren weinig beweging. Verder kunnen dieren tijdens transport sterk afkoelen in de winter en opwarmen in de zomer, maar dan kan er s' nachts worden verplaatst. Door te reizen kom je met nieuwe virussen en bacteriën in contact en ander voedsel. De overgang naar een nieuwe omgeving, andere omstandigheden en voedsel is belastend voor het dier.

Stereotype gedrag

Elk dier dat je klein opsluit en geen afleiding geeft zal stereotype gedrag vertonen.

Dieren hebben twee interesses: eten en voortplanten. Voer krijgen ze aangeboden in een bak of zoals de tijger een stuk vlees. De dieren hoeven niet te zoeken naar voedsel of te jagen, ook planten ze zich niet voort. Daardoor moet je de dieren bezig houden; heel veel afleiding geven, veel trainen (2 á 3 keer per dag).

Dieren in het circus hebben meer variatie in beweging dan dieren in een dierentuin, zeker in een klassieke dierentuin.

Door voldoende training en afleiding zal stereotypegedrag meevallen.

Beperking diersoorten in circus

De persoonlijke mening van dhr. Klaver is dat zeeleeuwen, nijlpaarden, beren, giraffen en chimpansees niet thuishoren in het circus. Giraffen hebben een lange nek en moeten daarom scheef staan om vervoerd te worden. Het circus is voor een groot aantal wilde dieren niet de ideale plek om te leven. Er moeten wettelijke regels gesteld worden aan de huisvesting, zoals in Duitsland en België het geval is.

**Gesprek met Arno vd Valk en Jeroen Balk, directeur en medewerker bij
roofdieren en reptielenopvangcentrum Pantera
Nijeberkoop, 19 december 2005**

Stichting Welzijn Circusdieren (SWCD)

Er wordt op dit moment door verschillende belanghebbenden gepleit voor het opstellen van regelgeving voor circusdieren. Het Ministerie van Landbouw Milieu en Voedselkwaliteit wil tot nu toe geen regels opnemen voor circussen in GWWD, omdat het een te kleine doelgroep is. Daarom is er na het 'breed overleg circusdieren' de Stichting Welzijn Circusdieren opgericht, vertegenwoordigt door Arno van der Valk en Jeroen Balk.

Dhr van der Valk en dhr Balk zijn onafhankelijke deskundigen die bezig zijn met het schrijven van circusregels, aangevuld met een motivering voor bepaalde diersoorten. Hiervoor hebben ze gesproken met verschillende professionals; bijvoorbeeld Ysbrand Chardon (wereldkampioen vierspan paarden), Julius Peters (begeleidend arts Olympische sportploeg paarden) dolfijnentrainers en mensen uit de dierentuinwereld. Aan de hand daarvan zijn de regels opgesteld, rekening houdend met wat de buitenlandse regelgeving is ten aanzien van het circus.

Ze willen deze circusregels gaan controleren door een keurmerk te maken, op basis van de maatvoering voor transport en huisvesting.

'WLCI controleert helemaal niet meer, maar circussen zetten dat wel op hun site' aldus dhr van der Valk. 'De Stichting is daarom ook bang dat het houden van wilde dieren in het circus weer een eigen leven gaat leiden en daarom willen zij dat de controle blijft bij Stichting Welzijn Circusdieren. Deze moet onafhankelijk blijven en onafhankelijke controleurs hebben die circussen controleren. Pas wanneer er drie keer gecontroleerd is en het drie keer goed bevonden is krijgen de circussen het keurmerk. Hier streeft de SWCD naar.'

'Als het circus in het centrum van de stad staat hebben ze weinig ruimte tot hun beschikking. In de circusregels staat dat ze verplicht zijn voor de dieren een buitenverblijf te realiseren. Hierdoor kunnen ze het 'tentenkamp' buiten het centrum opzetten en bijvoorbeeld met busjes naar de circustent gaan. Vergelijkbaar met wat de kermis doet. Ook de vereniging van Nederlandse gemeentes zal benaderd worden. Zij moeten in het kader van dierenwelzijn ruimte beschikbaar stellen aan het circus.'

'De SWCD zal in gesprek gaan met de beleidsmedewerker van de Landelijke Dierenbescherming in Den Haag om te kijken hoe ze tegenover deze circusregels staan.

Er wordt nog gekeken of bepaalde diersoorten (giraffe, nijlpaard, neushoorn, ijsbeer en olifanten) in het circus gehouden kunnen worden. De vraag is of het wat toevoegt aan het leven van het dier als het in het circus getraind wordt.'

'Er zal jaarlijks een evaluatie plaatsvinden en als er ontwikkelingen zijn worden deze aangepast in de regels. Ook hopen we dat het op de politieke agenda komt dat het

toch geaccepteerd wordt binnen de GWWD, dan kun je echt iets afdwingen bij het circus,' legt van der Valk uit.

'Willen de circussen de controle toch in eigen hand houden, dan zondert de SWCD zich af om toch deze regels aan te houden. Dit om het publiek te informeren en de mensen uit de circuswereld die wel een goede beslissing willen maken te helpen.'

Katachtigen

Van der Valk zet zijn visie op het houden van katachtigen uiteen naar aanleiding van zijn eigen ervaringen. 'Een katachtige zal zichzelf niet activeren aan de hand van die voorzichtigheid. Die moet je activeren. Dit moet je in de piste activeren met natuurlijk gedrag (bijvoorbeeld sprong, liggen, rollen). Dit zou positief kunnen werken.'

Het heen en weer lopen voor de voorstelling van tijgers is geen negatieve stress volgens dhr Van der Valk. 'Als wij bij Stichting Pantera met de dieren de klik- en target gezondheidstraining doen staan de dieren ook bij het hek en zijn gespitst op wat komen gaat. Na 10 minuten is die interesse weer weg.'

'De tijger slaapt 18 uur per dag. Een tijger is van zichzelf heel voorzichtig (om te voorkomen dat hij zichzelf verwond en een handicap heeft om te jagen/eten). Van nature zijn tijgers zeer lui. De rest van de tijd zijn ze aan het jagen, territorium afbakenen, vacht verzorging en vaak leven er 4 tijgerinnen in het leefgebied waarmee hij voortplant (ze krijgen eens in de 2 jaar jongen).'

Volgens dhr van der Valk kunnen sommige dieren die in de natuur solitair voorkomen, in gevangenschap juist liever met soortgenoten leven. 'Bijvoorbeeld een poema of panter; als die alleen in gevangenschap gehouden wordt kwijnen de dieren weg. In de natuur leeft het dier alleen. Diegene die bezig is met wildlife gedrag te projecteren op dierengedrag in gevangenschap maakt een grote fout. Je mag de gedragingen van dieren in de natuur niet verwarren met het gedrag van wilde dieren die in gevangenschap zijn geboren.

Het maakt niet uit of je een tijger in een kleine kooi of in een grote kooi zet, het dier zal hetzelfde gedrag vertonen, bijvoorbeeld heen en weer lopen. Je kunt de dieren 'entertainen' door middel van geuren, bijvoorbeeld kattekruid.

Dr. Mathijs Schilder, tweede man op afdeling Ethologie, Diergeneeskunde Utrecht, heeft een bijdrage geleverd aan de circusregels door een definitie te geven aan stress. 'Voorkomen van stress bij dieren kan slechts door voorspelbaarheid, beheersing en controleerbaarheid van het dagelijkse bestaan. Stress is niet erg als het in controleerbare mate voorkomt.'

Zeeleeuwen

De SWCD vindt dat zeeleeuwen in het circus gehouden kunnen worden. 'Zodra een zeeleeuw voldoende heeft gegeten gaat hij liggen uitbuiken. Als het dier tijdens de voorstelling zijn halve maaltijd krijgt zal hij daarna gaan liggen uitbuiken en zal hij het jachtgedrag niet meer ontwikkelen. Er moet voor het dier wel voldoende water aanwezig zijn om te zwemmen. De afmetingen staan in de circusregels, hier moet men zich aan houden.'

**Interview Daniel Raffo, tijger- en olifantdompteur bij Circus Herman Renz
Haarlem, 22 december 2005**

'Working with animals is in my family for five generations now. I was born with the animals; tigers, lions and many others. I started to work with them when I was eleven years old, twenty-three years ago. My tigers are my own, they come from my family. The elephants are from a German trainer. They came and I have experience with elephants so I trained them as well.'

Training

'The way I see it, training is not what it used to be twenty years ago. People used to be very rough with the animals. They took animals from the wild; a whole different story. All the animals I have were born in captivity for many generations.

My family runs a safari park in Argentina so we always have sixty or seventy lions and tigers in there. We started to work with these animals. This way you can see which one has energy, which one is lazy etc. That is a long process.

Before, they just took an animal and made it work. That's tough. Now it takes me three to four years to be with them. I first start to talk, and I use meat to reassure them. I talk for hours and hours between three or four years; that's really a long process. When you spend a lot of time with them, you can see the natural ability they have.'

To become a circus tiger

'Until the tigers are two months old, they live in my caravan. They eat and they sleep with me. We make routine for them. For example the feeding. You start with the milk together with a lot of talking. Then you start with the meat until they start to understand the routine. You say: Come here, and after a couple of months they understand that 'come here' means meat. You do this on the same time every day. After a couple of months you break that routine and you start to feed them at different times. So they know that when you say 'Come here', they have to listen. When I do all this, I'm with them all the time. So I can see if they are lazy, or like jumping. This way I can make decisions about what kind of task I can give them. I don't force them; when they start doing it I can use it.

I reward them with meat, I say 'good boy' or I play with them. I use a little stick to put a bit of meat on. There are many male tigers around me. So you have this power thing going on; I'm in charge. You have to keep everybody on the same level. Everybody is the same. I put the meat on the stick, so if they grow big they cannot bite my hands. And when you take the meat out, they still follow the stick. The tigers enjoy the training. They love it because they feel strong and energised. A lot of researchers say it's for 100% good for the animals.'

'It is a lot of work making a act. I have three baby tigers of two years old. And they still know only 5% of what they have to. I'm with them every day and I practice. It takes years to make a show. I don't change the acts, I keep it the same. Otherwise it is confusing for my tigers. They do a lot of tricks. The show is only seven minutes. I train with them for one hour or two. Because every tiger is good in something else, it's likely to keep the act the way it is for many years.

When my tigers retire they are sixteen or eighteen. They go back to my family. They can live in the park and live there for the rest of their life.'

'From my point of view: I do this because I love this. It is my passion, it's my life. Without this I am nothing. There are many reasons why I think I do a favour to them. If it wasn't for people like us and many people on the planet, there wouldn't be so many tigers on the world now. There are more tigers in captivity than in the wild. It is a really endangered species. We have a breeding program at home.

I don't see the difference between a dog and a tiger. A tiger is beautiful and people love tigers. But you have also good dogs and bad dogs. Unless you know what you're doing, anything can go wrong. I'm very friendly with my tigers. Everything has changed. There is no hitting anymore, there is no violence anymore. That's evolution. Also for this kind of job.'

Health

'I inspect the animals for diseases all the time myself. I see them all the time. I spend a lot of money to keep them healthy. I travel a lot and I see a lot. A lot of people who seem experienced know nothing. They think they know everything by reading a book. I see stuff. These animals in the wild become twelve or fourteen years. Here they live for twenty, twenty-five years. When you do that, I think it's good. I'm always with my animals, I play with them and I'm happy with them. They are like family to me. But they see doctors all the time, when they have to get a shot for diseases for example. They vaccinate my tigers once a year. The veterinarians always say the tigers look healthy and nice. My tigers are very big. The tigers from my family in the park are much smaller. They are lazy animals. They eat and sleep all day. Here there are playful animals. They still have their instinct, they move around and play. So they are stronger and bigger. You can see that they are happy in many things; their eyes, the way they act, the way they move etc.'

Elephants

'Elephants learn stuff they do in the wild also. An elephant sits up and lays down in nature as well. Elephants are much smarter than tigers. You repeat your commands and give them treats. When you have baby elephants from three or four years, one or two people can push them down or lift their legs. When you give them water and mud there is a big change they will lay down. Then you praise them. You have to be smart for this job. There are many little tricks like this.'

Transport

'I always take trips in the same day. I never take days to travel. I don't like that. They are being transported in the trailer they live in. Sometimes people ask me why I don't have three or four trailers for the tigers to travel. But they don't have to 'dance the Macarena' while they travel. It's the same with horses, they don't let them run around during transport either. The tigers are very used to the transport, and they just sleep. When you open the trailer in the morning, everybody lays together sleeping. Sometimes we stay in one place for a couple of weeks. Then I build a cage as big and as nice as possible. But most of the time we stay for only three or four days.'

Winter stop

'Sometimes I'm tired and I have a break. I now have a one year old baby tiger. Every two or three hours I have to get up and give him some milk. So when I'm tired I take a break. But that's not easy; these tigers eat between fifteen and twenty kilo's a day. But I never leave my tigers alone. When I go on vacation, my wife will stay here. We never go for a holiday together. For one month, or a month and a half, they don't do anything. No practice, nothing. They can go outside and do what they like. If I take a break, they take a break also.'

Behavioral enrichment

Normally, when they go outside in the exercise cage, they play around for maybe five minutes. They run around and play their selves. After that they immediately fall asleep. That's the way they are. It's the same in the wild, they sleep twenty hours a day.

Personal note

'There are many times when I want to say many things to many people. I think that what I do is not bad for the animals. I think I do the animals a favour. They live longer and they are healthy. That's because this is good for them. Otherwise I would not do this. People should not say things they don't know.'

Interview Mike Leegwater, communicatiemedewerker bij circus Herman Renz

Mike Leegwater is van huis uit journalist. Hij gaat binnenkort beginnen als communicatiemedewerker bij Circus Herman Renz. Het circus is volgens hem zelf een uit de hand gelopen hobby. Hij is veel bij trainingen geweest. Daarna is hij een aantal jaren werkzaam geweest als adviseur voor de VNCO. Naar aanleiding van de commotie rondom het houden van dieren in het circus heeft hij een aantal artikelen (interviews) geschreven die in boekvorm zijn gepubliceerd: 'Boekje open over dieren in het circus'.

'Ik ben een voorstander van dieren in het circus, maar wel onder voorwaarden', aldus Leegwater. 'Daniel Raffo werkt bijvoorbeeld op een verantwoorde manier, maar een aap in een pakje hoeft voor mij niet. Het meenemen van dieren die geen rol spelen in de voorstelling, daar ben ik ook geen voorstander van. Het kritische punt bij het gebruiken van dieren is dat ze niet belachelijk gemaakt worden. Het moet er niet om gaan dat de hele tent lacht om een aap die voor gek gezet wordt. Het gaat erom dat het publiek bewondering krijgt voor de prestaties waartoe mensen en dieren samen in staat zijn. Dan vind ik dat het houden van dieren in het circus ook een functie heeft. Je moet een tijger niet op zijn kop laten staan, want dat zou hij in het wild ook nooit doen.'

- Wij hebben wel verschillende olifanten op hun hoofd zien staan...

'Als je kijkt naar jonge olifanten, die gaan bijvoorbeeld boven op elkaar zitten. Je moet iets doen wat in het verlengde ligt van iets het karakter dat de dieren hebben en hun natuurlijke aanleg. Je moet de dieren nooit een menselijke rol geven.'

Belangrijk is dat je een exotisch dier als een olifant niet ridiculiseert, een act met olifanten – en alle andere exotische dieren in het circus – moet respect afdwingen bij het publiek, en dierennummers mogen niet ten koste gaan van hun welzijn. In sommige gevallen kan het nuttig zijn om een dier een handeling te laten uitvoeren die het in het wild niet snel zal vertonen, mits dat ook echt iets onthult over de intelligentie van het betreffende dier. Dan ervaren mensen dat dieren slim zijn, maar dieren mogen wat mij betreft NOOIT belachelijk gemaakt worden. Apen die een theekransje houden, dat kan nog beter vandaag aangepakt worden dan morgen.'

- Bent u dan altijd tegen apen in het circus, of alleen als ze onnatuurlijke dingen moeten doen?

'De eisen waaraan de huisvesting van een aap moet voldoen zijn in een circus bijna niet te realiseren. Een chimpansee een verantwoorde huisvesting geven is in het circus bijna onmogelijk. Als morgen iemand komt die het wel voor elkaar krijgt dan zou het kunnen. Maar ik zie dat niet zo snel gebeuren.'

- Zijn er nog andere dieren waarvan u vindt dat ze niet in het circus gehouden kunnen worden?

'Als je een dier zodanig kunt huisvesten dat hij het natuurlijke gedrag kan uiten en zich prettig voelt dan moet dat kunnen. Maar er zijn een aantal diersoorten waarvoor dat heel moeilijk is. Primaten zijn daarvan wat mij betreft het belangrijkste voorbeeld. Beren zijn ook moeilijk om te houden. Daarvoor heb je een heel wagenpark nodig met zwembad en al. Ik wil geen dieren uitsluiten, maar je moet wel zorgen dat je ze een goede leefomgeving kan bieden.'

- In uw boekje staat dat circussen niets te verbergen hebben op het gebied van dierwelzijn. Vindt u dat dit geldt dat voor alle circussen, ook de buitenlandse?

'Dan spreek ik voor de circussen die ik ken, dat zijn de Nederlandse circussen. En die hebben niets te verbergen, je kunt overal kijken. Voor Duitse, en andere buitenlandse circussen geldt over het algemeen hetzelfde. Circussen hebben er ook belang bij dat mensen kunnen kijken om de misverstanden uit de weg te helpen. Activisten beweren constant dat achter de schermen de dieren slecht behandeld worden. Dat is pertinent onzin. Het publiek mag overal kijken. Een dier dat slecht behandeld wordt raakt gestresst, wordt ziek en gaat uiteindelijk dood. Dat is het laatste waar een circus belang bij heeft, artiesten moeten immers leven van hun dieren.

Hierop mengt Robert Ronday, die de algemene leiding over het circus heeft en het circusprogramma verzorgt, zich in het gesprek.

'Circus Krone vraagt drie euro entree om achter de schermen te kijken. Maar bij ons mag iedereen de hele dag rondlopen. Ze krijgen zo een soort aperitiefje, en we hebben echt niets te verbergen. En laat die drie euro dan maar.'

'Ja inderdaad' vervolgt Leegwater. 'Dat de dieren hier in elkaar geslagen worden is gewoon niet juist. Activisten staan hier met foto's van dieren in kleine hokken of olifanten die aan zes kanten vastgebonden staan. Dit is al jaren niet meer zo. De olifanten staan alleen 's nachts nog aangebonden, voor hun eigen veiligheid. Overdag lopen ze los achter een schrikdraadje, bij mooi weer ook buiten. Soms wordt in mijn ogen ook op een onredelijke manier tegen circus geprotesteerd. Met enige regelmaat worden bijvoorbeeld onze reclameborden kapotgeslagen. Je moet je toch afvragen of dat de juiste manier is. Ze kunnen ook gewoon komen kijken hoe de dieren erbij staan. De dieren worden niet mishandeld, daar kan iedereen naar komen kijken.'

- Zijn er dan geen circussen meer die hun dieren mishandelen?

'Er reizen in Europa meer dan duizend circussen rond, er zullen er vast wel een paar bij zitten die minder goed met hun dieren omgaan. Juist daarom is regelgeving belangrijk. Dan kunnen de rotte appels in de branche aangepakt worden, dat is in het belang van alle serieus werkende circusbedrijven. Daarom zitten de serieuze circussen er heel erg achteraan: laat die regels maar snel komen. Als circus A het niet goed doet, en circus B heeft het wel voor elkaar, dan kunnen ze circus A tenminste aanpakken. Nu zorgt één rotte appel er voor dat de hele beroepsgroep wordt aangevallen.'

- In uw boekje staat ook een interview met Henk Beumer, die verklaart dat alle circusdieren onder toezicht staan van Wildlife Care International. Maar wij hebben nu met Peter Klaver gesproken die ook voor WCI werkt en hij zegt dat de dieren nooit zomaar gecontroleerd worden.

Beumer verklaarde destijds dat hij ook onaangekondigd de dieren komt bekijken en aanwijzingen geeft aan het circuspersoneel. Regels voor wat betreft het houden van dieren in circussen zijn er nog niet, daar wordt wel aan gewerkt momenteel. Beumer's organisatie heeft inderdaad geen officiële status als controlerende instantie. Het belangrijkste is dat de dieren professionele veterinaire zorg krijgen wanneer dat nodig is. Hierop reageert Ronday: We werken samen met verschillende dierspecialisten die op de hoogte zijn. Peter Klaver bijvoorbeeld. Laatst hadden we problemen met de teennagel van een olifant. Dan staan ze diezelfde middag op de stoep om te kijken wat er aan de hand is.'

- Maar dat is dus wel pas na dat jullie gebeld hebben?

'Ja natuurlijk,' zegt Ronday. 'Als de dieren geen dierenarts nodig hebben hoeven ze ook niet te komen. Maar WCI komt wel af en toe kijken om te zien hoe de dieren gehuisvest worden. Dan geeft hij zijn vrije mening. Niet dat we dat hoeven te doen, want er is geen regelgeving. Maar bijvoorbeeld een paar jaar geleden hadden we een dompteur die van alles beloofd had maar het niet nakwam. En wij vonden zelf ook gewoon dat het niet goed was. Toen hebben we die man gewoon naar huis gestuurd. Wij hebben een naam hoog te houden.'

'Het gaat gewoon om het welzijn van de dieren' vervolgt Ronday. 'Olifanten kun je

bijvoorbeeld niet meer uit India halen, en dat is heel goed. We moeten zuinig zijn op die dieren. Maar ook in de natuur moet er goed op ze gelet worden en hun leefomgeving moet beschermd zijn. Onze olifanten zijn hier gekomen toen die regels er nog niet waren. Eén is achteenvijftig jaar en de andere is al over de veertig. En al die verhalen over stress zijn allemaal flauwekul, onze olifanten hebben het hartstikke naar hun zin. Met mooi weer lopen ze lekker buiten, en nu lopen ze met een kachel in de tent rond. Ja ze lopen geen dertig kilometer per dag. Maar dat hebben ze al veertig jaar lang niet gedaan. Dieren in het wild lopen geen dertig kilometer omdat de zon zo lekker schijnt. Lopen heeft vrijwel altijd voedsel zoeken tot doel, in het circus (en in dierentuinen) hoeft dat niet.

Wel worden ze in het circus steeds beziggehouden tijdens repetities en optredens, hebben ze intensief contact met hun verzorgers en hebben een afwisselend leven met veel steeds veranderende prikkels. Hetzelfde geldt voor roofdieren.'

- Als jullie dierennummers contracteren, kijken jullie dan eerst hoe de dieren worden gehouden?

'Ja zeker' antwoord Ronday. 'Ik ben laatst nog bij een act wezen kijken.' Er moet altijd naar het welzijn worden blijven gekeken. De dieren moeten op een verantwoorde manier gehuisvest zijn. Het dier moet ook echt een toevoeging zijn aan je voorstelling. Je kan je afvragen wat de waarde is van een neushoorn, nijlpaard of een giraffe die een rondje door de piste loopt.'

Interview Tonie Teuteberg, directeur van wintercircus Royal Dordrecht, 23 december 2005

Op 23 december hebben we wintercircus Royal bezocht in Dordrecht. Er worden daar twee voorstellingen per dag gehouden. Vóór de voorstelling (rond 15.00 uur) hebben we de dieren in hun verblijven bekeken. Twee zeeleeuwen zaten samen in een trailer met zwembad. Hiernaast waren buiten twee pinguïns gehuisvest, eveneens met zwemmogelijkheid. Er waren twee olifanten aanwezig die allebei met een voor- en achterbeen aangebonden stonden in een verwarmde staltent. Tussen de voorstellingen in hebben we kort gesproken met dhr Teuteberg. Over de huisvestingsituatie van de olifanten zei hij het volgende:

Olifanten

‘De olifanten staan overdag vrij achter stroomdraad. Ze staan alleen ‘s nachts vast, net als koeien eigenlijk. Als het weer het toelaat staan ze in een buitenpaddock. Iets van twintig bij dertig meter is dat verblijf, ze staan dan helemaal vrij. Met vochtig weer kan dit niet, dan staan ze binnen met een kachel.’ Op onze vraag of de olifanten naast de voorstelling ook getraind worden, legt dhr Teuteberg uit dat ze genoeg beweging krijgen. ‘Vroeger moesten ze de beesten ‘af laten lopen’. Bijvoorbeeld met de paarden, anders waren ze te temperamentvol in de piste. Dan lieten de trainers ze voor de voorstelling honderd rondjes lopen zodat ze in de voorstelling rustig waren. Die methode hoeft niet meer omdat alle dieren in hun box nu genoeg ruimte hebben.’

Zeeleeuwen

‘De twee zeeleeuwen hebben bijna een hele oplegger voor zichzelf’, aldus dhr Teuteberg. ‘Er zit een zwembad in. Ze kunnen vanuit het zwembad over de rand klimmen om op het droge te liggen, net als in het dolfinarium. Ze hebben wel een buitenbad maar niet in de winter, dat is te koud voor ze. De behuizing is ruim voldoende aan afmetingen. Dit heb ik in de voorstelling ook gezegd.’

Dierenwelzijn

‘PETA was hier, een agressieve dierenrechtenorganisatie. Maar wij hebben bijvoorbeeld in al die jaren nog nooit een roefdierenact gehad omdat we wisten dat die een grote behuizing moeten hebben en met humane dressuur getraind moeten worden. Dan doen we het pas. Dat is met de olifanten ook. Bijna het hele nummer door worden er geen hulpmiddelen gebruikt. Alles op stem. Dat is waar wij naar streven. We controleren van te voren ook de act en de behuizing, voordat we een dierenact in huis halen.’

Wij zijn voor een circus met wilde dieren, omdat is bewezen dat een circus zonder wilde dieren niet loopt. Wij hebben het zelf geprobeerd met koeien en paarden. Maar de mensen bleven weg. Mensen willen olifanten en tijgers. Tijgers hebben wij niet, omdat we daar niet echt fan van zijn. Het kost veel moeite om de kooi op- en af te bouwen en je moet je programma aanpassen.’

Controle

Op onze vraag of circus Royal wordt gecontroleerd door Wildlife Care international antwoordt dhr Teuteberg: 'Nee, zij komen nooit controleren. Wij zijn aangesloten bij stichting BOA, dat is ongeveer hetzelfde. Ze staan dus wel onder toezicht.'

Regels

Dhr Teuteberg gaf ons de volgende reactie over de nieuwe circusregels die zijn opgesteld door stichting welzijn circusdieren io.

'Ik heb de nieuwe regels gelezen. Dat is belachelijk natuurlijk. Daar zitten mensen achter die zijn aangesloten bij bijvoorbeeld PETA of andere groepering. Ze hebben dusdanige regels opgelegd dat je die nooit kunt naleven. Als je voor een olifant al 800 m² moet hebben dan kan je alleen nog maar op het Malieveld in Den Haag staan. Het houden van dieren wordt op deze manier onmogelijk gemaakt.' Op onze vraag of de meeste circussen, met name die aangesloten bij de VNCO, niet juist vóór het opstellen van deze regels zijn zegt dhr Teuteberg: 'Nee, dat is niet waar. Wij zijn zelf ook lid van de VNCO. Hoe beter het is voor de beesten, hoe beter het ook voor ons is. Daar ga ik absoluut in mee. Maar als ze gaan beginnen met opgelegde afmetingen dan wordt het je onmogelijk gemaakt. Dat kan gewoon niet. Je kunt de dieren toch moeilijk terugstoppen in de wildernis.'

Telefonisch interview Elke de Vries, ex tijgertrainsters voor een particulier in Richmond , Illinois U.S.A.

23 januari 2006

de Vries heeft haar ervaringen in de praktijk geleerd, bij het winterkwartier annex dierentuin van circus Hagenbeck in Valkenburg. Daar trouwde ze met de hoofdtrainer van de trainingsschool voor circusdieren die daar toen gevestigd was. Ze leerde het vak door de hokken schoon te maken, voer te snijden en bij de trainingen te kijken, voornamelijk met roofdieren (leeuwen en aantal tijgers). Het heeft lang geduurd voor ze met de dieren zelf leerde werken. In Nederland heeft ze niet zoveel met de training te maken gehad.

De dierentuin en school sloten in 1971 de deuren, waarna een studie in het welzijnswerk volgde en banen als bijstandsmaatschappelijk werker, hulpverlener in een crisiscentrum en medewerker in een vrouwengezondheidscentrum.

In 1990 is ze, samen met haar man, naar Amerika vertrokken waar ze veel ervaring opdeed met het trainen van tijger. Ze werkten daar voor een rijke particulier, die voornamelijk tijgers en olifanten huisvestte en de training van de dieren als hobby zag. Hij liet hiervoor (voornamelijk Nederlandse) trainers overkomen. Inmiddels heeft de Vries 25 jaar ervaring met roofdieren.

Amerika

De tijgers die ze trainde waren eigen fok van de particulier, waarbij de opzet trainen en fokken was. Ze heeft een fokprogramma opgesteld, omdat er teveel inteelt was. Als er jongen geboren werden en de moeder deed er niets mee, dan speelde de Vries surrogaat moeder.

Voor zover het mogelijk was werden de dieren vanaf jongs af aan getraind, aangepast aan leeftijd.

Dierenarts

Ze hadden twee dierenartsen, 1 plaatselijk, die niet zoveel verstand had van roofdieren, maar bij kleinigheden werd hij er bij geroepen.

Daarnaast hadden ze nog een vaste dierenarts die ook voor de circussen Ringling Brothers Barnum en Bailey werkte, die deed de moeilijke gevallen.

Training

de Vries heeft met haar man de dieren getraind die daarna werden doorverkocht aan circussen, de tijgers werden geleidelijk overgenomen door de uiteindelijke eigenaar. Zij kwamen ter zijner tijd ter plekke om de dieren te bekijken en de trainingen bij te wonen. Geleidelijk aan, stap voor stap, werden de dompteurs in het nummer geïntegreerd, om de dieren allemaal te leren kennen en om met de dieren te leren omgaan. Zij en haar man probeerde hun positieve manier in de omgang met de dieren door te geven aan de dompteurs.

de Vries en haar man gebruikte de positieve response en reward (positief reinforcement) trainingsmethode. 'Wij hadden het geluk dat we met jonge dieren werkten, die makkelijker te trainen waren, doormiddel van beloning en geduld. Het

duurt wel iets langer, maar het blijft bij de dieren beter hangen en aangezien ze er voor beloond worden hebben de dieren er plezier in.'

Ze heeft er een gigantische hekel aan gehad om dieren voor iets te straffen, terwijl ze nog niet eens weten wat ze moeten doen.'Het komt heel vaak voor in circussen en dierentrainingen dat er met teveel geweld tegen de dieren wordt opgetreden, waardoor ze vaker iets doen uit angst dan uit plezier', aldus de Vries.

De dieren werden tijdens de training geleerd om te liggen, rollen, opstaand zitten, springen, op de achterpoten lopen (relatief kort). Deze tricks zijn met heel veel vlees en geduld aangeleerd. Er werden 15 tijgers in 1 nummer met elkaar getraind.

Veel meer dan deze tricks kun je dan ook niet doen. Er werd gekeken naar individuen, welke dieren met elkaar overweg konden en welke niet, hier hielden ze rekening mee tijdens de training (door ze niet met elkaar te laten werken en niet naast elkaar neer te zetten als ze niet met elkaar konden opschieten).

de Vries gebruikte een vleesstok en een zweepje (bavikot) tijdens de training als hulpmiddel, als een verlening van je arm. Het zweepje werd niet gebruikt om de dieren mee te slaan, maar om de dieren naar je toe te halen.

de Vries over de invloed van training op dieren: 'Speelse jonge dieren, werden door ons op positieve manier behandeld, op een speelse manier werden er tricks aangeleerd. Deze dieren hadden plezier om binnen te komen en met ons bezig te zijn. Als deze jonge dieren een paar uur in de kooi lagen, verveelden ze zich enorm en ze wisten dat ze beweging kregen, dat ze konden spelen en wat lekkers kregen.'

Als de dieren weten dat ze geslagen gaan worden of er wordt door de trainer geen orde in de groep gehouden (en ze dus onderling vechten) dan komen de dieren niet met plezier de training in. Dan heeft de training wel stressuitwerking op de dieren.

Niet iedereen werkte met positieve bekrachtiging. de Vries en haar man hebben een negatieve ervaring met een dierentrainer uit Duitsland, die jarenlang bij Mary Chipperfield in Engeland heeft gewerkt en daarna ook bij deze particulier terecht kwam. Chipperfield staat bekend om haar bijzonder harde trainingsmethoden en de slechte behandeling van de dieren buiten training en optreden.

'Zolang hij onder onze toezicht werkte en nog niet zijn eigen nummer had, was hij ontzettend goed met de dieren, maar toen hij zelf de dieren overnam ging hij heel anders te werk.

Hij heeft de dieren gruwelijk behandeld en mishandeld. Jonge dieren waar je nooit de tijd voor hebt genomen en dan ineens via een tunnel in een kist te willen krijgen lukt niet. Als je die tijger dan zo in elkaar slaat dat het dier in een hoekje kruipt en helemaal niets meer durft te doen helpt dat al helemaal niet, dat werkt averechts. Zoiets leer je aan met veel geduld en beloning. Het dier is door de tijd heen zo mishandeld dat het een hersenbeschadiging heeft opgelopen.'

Transport

'Het is niet alleen de training, maar ook de behandeling van de dieren buiten de training om en daar wordt vaak niet aangedacht. De dieren leven het grootste deel hun leven in een kooi en worden over grote afstanden getransporteerd, ze moeten

tijdig eten en drinken hebben. Dat wordt niet altijd goed gedaan, vooral tijdens transport niet.'

Roofdieren moeten veel drinken om die eiwitten door hun nieren uit te spoelen. de Vries heeft een transport over de weg meegemaakt van bijvoorbeeld New York naar Los Angeles van 4 a 5 dagen, de dieren krijgen dan maar 1 keer water en werden zeker niet gevoerd.

In Amerika moet je verschil maken tussen kleine en grote circussen. Kleine circussen staan gemiddeld 1 a 2 dagen op een plek, de grotere circussen blijven langer staan. De dieren zijn gewend aan het transport, waardoor er geen stress is.

Huisvesting

De tijgers die zij trainden werden gehuisvest in redelijk grote kooien, maar deze kooien waren niet goed aangepast aan de seizoenen. In de zomer was het erg warm, in de winter erg koud. Hierdoor konden de dieren vaak niet naar buiten, omdat er geen schaduw was of omdat het veel te koud was. Er zaten geen grote ramen in de stal waar de kooien stonden. Het was er relatief donker. Het enige wat de dieren zagen waren hun verzorgers, wat absoluut niet ideaal is. Door al die jaren werd er niets aan de stalling veranderd. Wel werd er een nieuwe stal bijgebouwd, maar die was niet veel beter dan de eerste. Dit allemaal om de kosten te besparen. Na verloop van tijd werden er wel 100 tijgers gehouden.

De dieren werden buiten de training, in hun kooi niet bezig gehouden om hun natuurlijke gedrag te uiten (bijvoorbeeld kooiverrijking). Krabpalen waren wel aanwezig.

Interview Job Lijfering, tijgerdompteur bij Staatscircus van Moskou-Holiday

Rosmalen, 27 januari 2006

Wanneer we het gesprek openen met Job Lijfering vertelt hij meteen dat er vaak mensen met hem komen praten die tegen het circus zijn. Hij kan dat goed begrijpen. 'Vroeger waren er veel wantoestanden in het circus.'

Opleiding

Over het leren werken met dieren zegt Lijfering:

'Ik heb geen opleiding gehad om met dieren te werken. Ik ben in het circus geboren. Mijn moeder was een zus van Toni Boltini, het was één grote circusfamilie. Ik heb ervaring opgedaan in de praktijk. Ik ben tussen dieren grootgebracht, mijn ouders hadden honden, katten, pony's en geiten. Ik heb me altijd aangetrokken gevoeld tot dieren. En als je er interesse in hebt leer je het vanzelf. Ik heb eerst gewerkt bij de fietsenstalling, de toiletten en op- en afbouwen om geld te verdienen. Ik wilde altijd al dompteur worden, ik zat altijd bij de paarden en de roofdieren. Zodoende ben ik met tijgers gaan werken. Dieren trainen leer je niet uit boeken, de dieren leren het je zelf.'

Ervaring

'Ik heb ervaring met tijgers en olifanten. Ik heb drie maanden met olifanten in Parijs gewerkt, bij Amedeo Falco die nu in circus Royal optreedt. Ik heb drie olifanten van hem gedresseerd.

Al mijn tijgers zijn in gevangenschap geboren. Boris en Iwan zijn bij mij geboren, Grismo komt uit een park uit Duitsland en Bombientje heb ik van mijn neef Alberto Althoff gekregen. Hij had een circus in Polen met twee tijgers, een koppeltje. En zij is van een worp van drie. Mijn neef is door haar aangevallen in de kooi. Ze hebben haar van hem af moeten slaan om hem eruit te krijgen, daar heeft ze een trauma aan over gehouden. Dus zij was heel angstig en niemand kon er nog iets mee doen. Toen ben ik haar maar gaan halen. Mijn vrouw zei nog dat ik haar weg moest doen, omdat ze niet te trainen viel. Maar nu werkt ze prima voor me. In de wagen valt ze me nog steeds aan. Maar in de kooi doet ze alles voor me. Het heeft me wel twee jaar gekost. Het is een kwestie van wachten, praten en liefde geven en hopen dat je liefde van haar terug krijgt. Maar dat is nooit gebeurd, ik krijg geen liefde van haar terug. Wel respect denk ik, ik weet het niet precies. Je weet van tijgers welke je niet mogen of welke je haten. Die dieren heb je allemaal. Zij haat me niet, zij werkt graag voor me, maar het is geen liefde. Ik vind het zelf heel fijn dat ik haar iets heb kunnen leren anders had ze een injectie gekregen en was ze dood gegaan. Het is een soort voldoening.'

De dieren

'Mijn tijger Bombientje is nu 6 jaar, Grismo wordt 12 en Boris en Iwan worden 14 of 15 dit jaar. Mijn oudste tijger is 22 jaar geworden. Boris en Iwan zijn de derde generatie tijgers die bij mij geboren zijn. Het gekke is dat de moeder van Boris en Iwan een fantastische en goede tijgerin was. Maar Iwan heeft mijn vrouw geprobeerd te pakken en probeert mij ook altijd te pakken. Ik kan hem niet aanhalen terwijl ik hem al van kleins af aan heb. Hij is gewoon achterbaks. En Boris moet mij wel, maar alleen als hij er zin in heeft mag ik hem aanraken. Heel eventjes over zijn

neus. Terwijl zijn ouders heel lief waren en ik dacht: Daar ga ik mee fokken! Maar ik kwam bedrogen uit. Tijgers in het circus zijn niet tam. Zoals wij er mee werken mogen ze niet handtam zijn, want dan lopen ze over je heen en hebben ze geen respect meer voor je. Je moet de leider zijn, ze moeten respect voor je hebben zodat ze dingen voor je doen. Als hij je maatje is doet hij niets op commando. Tijgers die bij mij geboren zijn neem ik in huis als de moeder ze afstoot. Tot een jaar blijven ze dan bij me. Maar als ik met de dressuur begin, ga ik afstand van ze nemen en worden ze in de groep geplaatst. Dan is het afgelopen met het aanhalen. Als ze klein zijn kunnen ze met me spelen, maar als ze nu met me gaan spelen kunnen ze gekke dingen doen. Dat moet je dus voorkomen.'

'De tijgers blijven tot hun dood bij mij. Ik bepaal dan zelf wanneer ze niet meer kunnen en moeten worden ingeslapen. Mijn eerste tijger kon echt niet meer, die kreeg doorligplekken en moest ik met de hand voeren. Dan moet je beslissen wanneer ze beter ingeslapen kunnen worden. Maar dat doe ik wel altijd in overleg met de dierenarts.'

Controle

'Mijn tijgers worden altijd gecontroleerd door dezelfde dierenarts. Ik ben één van de weinigen die een hele goede vriend heeft die mijn dieren regelmatig controleert: Dierenarts Van der Kerkhof uit Maastricht. Toen ik voor mezelf ben begonnen met tijgers heeft hij me steeds geholpen, met alles. Hij geeft eerlijke opmerkingen, bijvoorbeeld als ze te mager zijn. Toen hadden we net het BSE probleem gehad en konden we alleen maar kippen krijgen voor ze, daar werden ze niet vet van. Dat kon ik dus wel begrijpen. Hij is een goede vriend van me, maar zegt wel waar het op staat. Hij is gespecialiseerd in tijgers.'

'Wildlife care international? Ken ik niet. Alleen van televisie. Bij mij is er nog nooit iemand komen controleren. Alleen ooit eens iemand van de bereden politie die zelf zijn paarden in de trailer in de volle zon liet staan. WLCI heb ik nog nooit gezien en nog nooit iemand de hand geschud. Positieve adviezen zouden hartstikke welkom zijn maar die heb ik van mijn leven nog nooit gehad, van niemand.'

Training

'De trainingsmethoden die ik gebruik liggen helemaal aan het dier zelf. Mijn dressuur komt van de rustige dressuur. Maar iedere dressuur is een kwestie van belonen en afstraffen. Je kunt het noemen hoe je wilt. Als je als dompteur in de kooi staat heb je twee handen. Je ene hand is de aanwijzende hand, en de andere is de corrigerende, of drijvende hand. Je gaat je dieren niet in elkaar slaan, dan ben je verkeerd bezig en dan ben je ook geen dompteur. Maar het is net wat je dier nodig heeft, en hoe het op jou reageert. Ik gebruik een bamboestok met vlees eraan om de tijgers te dirigeren. En naar gelang de tijger het toelaat push ik hem met mijn lichaam of het zweepje. Het is maar net welk dier je traint. Boris kan ik bijvoorbeeld helemaal niet aanraken. Als ik hem toevallig een tik geef, staat hij meteen klaar en weet ik: als ik dat nog een keer doet pakt hij me. Als ik mijn stem verhef tegen Grismo is dat al genoeg. Dus daar moet ik lief tegen praten. Als je inzicht hebt in dieren dan leer je dat. Ik heb een heleboel fouten gemaakt, maar ik heb mazzel gehad dat ik altijd goede dieren heb gehad dat ze mij dingen hebben geleerd, zonder dat ik een

ledemaat verloren ben. De dieren worden beloond door vlees en stem, en sommige dieren willen ook geaaid worden.'

'Als ik een act begin laat ik de tijgers eerst spelen en ravotten en dan kijk ik bij iedere tijger wat ze graag doen. En dat haal ik er op een gegeven moment uit. Bombientje hoeft ik bijna niets te leren; een stokje en wat vlees en ze springt al op haar achterpoten rond.'

'Iedereen mag bij mij komen kijken als ik aan het trainen ben. Er is niets verboden. Dan kunnen ze ook zien dat als het een keertje verkeerd gaat dat een tijger van mij klappen krijgt. Ik sla hem niet dood, maar met de stok en de zweep (maakt drumbeweging met zijn handen) krijgt hij een paar goede tikken op zijn hoofd. Zodat hij zich bedenkt wat er nu eigenlijk aan de hand is. Maar het is niet meer zoals vroeger, toen ze uit de natuur kwamen. Toen moest je ze met knuppels slaan om ze van je af te houden. Dat is heel wat anders. Deze zijn in gevangenschap geboren, ze kennen de mens en de relatie die ze tot ons hebben. Het is heel iets anders geworden. Maar die misstanden waar ze het vroeger over hadden die bestonden ècht, ik heb het zelf meegemaakt en zelf gezien. Maar er is een hele evolutie gekomen.'

'Vroeger waren alle dieren van de directeuren maar dat werd te duur voor de directeur, want als ze niet speelden moesten ze wel een heel seizoen onderhouden worden. Dus nu zijn de dieren allemaal van de dompteurs zelf geworden. Het zijn jouw dieren en jouw act. Je doet er alles voor, omdat het je levensonderhoud is en je inkomsten. Je hebt er zelf voor gekozen dus je bent gewoon goed voor die dieren. Maar je hebt rotte appels ertussen zitten, die ik je zo kan aanwijzen maar niet wil noemen.'

'Het trainen heeft absoluut een positieve invloed op de dieren. Maar ze vinden het echt niet altijd leuk om aan het werk te gaan! Het ene dier wil het graag, en het andere dier heeft zoiets van: Wat doe ik hier, wat moet ik hier en waar ben je mee bezig?! Maar omdat je dus je eigen dieren hebt kan je niet gaan inruilen of sorteren. Vroeger werd dat wel gedaan. Dan werd er net zolang gerouleerd tot je tien tijgers had die bij elkaar pasten. Maar nu heb je dieren waar je toch een band mee hebt, en die doe je niet meer weg. Zoals Grismo, die had ik weg moeten doen omdat hem niets te leren is. Bombay had ik weg moeten doen omdat die zo bang was, maar toch hou ik ze en heb ik er wat van gemaakt. En het is niet altijd positief voor het dier hoor, dat moet ik er wel bijzeggen. Bombientje had ik beter in de vrije natuur kunnen laten, die had zich wel gered. Maar ja... Grismo is zo lief, die wordt meteen afgeschoten of wat dan ook. Die ziet mensen als zijn kameraad.'

'Je doet wel eens dingen fout, maar mijn dierenarts houdt met op het rechte spoor. Dan zegt hij, joh dat kan je niet maken, dat moet je niet doen. En zo leer je dus. Ik ben in het circus groot gebracht en heb allemaal verkeerde dingen geleerd. Ik heb ook goede dingen geleerd hoor, niet dat circusdressuur alleen maar verkeerd is. Een voorbeeld van een verkeerd beeld is dat geleerd wordt dat een dier niets waard is, en er alleen maar is om jou te presenteren, voor jouw glorie. Ik presenteer mijn dieren en sta zelf op de achtergrond, tenminste zo veel mogelijk. Daniel Raffo presenteert ook meer zichzelf als zijn dieren. Dat is geheel anders. Voor mij hoeft het allemaal

niet perfect te zijn. De meeste houden een strikte volgorde aan. Ik rotzooi eigenlijk maar wat aan. Als Grismo geen zin heeft om dat stukje vlees uit mijn mond te pakken sla ik dat gewoon over. Als Bombientje niet op haar achterpoten vooruit wil springen, doet ze het maar niet. Mij maakt het niet uit. Maar vroeger moest je alles doen! Als je één truc eruit had gelaten, kreeg je al minder geld. Dat is een bepaalde traditie die nu minder is geworden. Dat waren verkeerde dingen. Dat kwam ook omdat de directeur alles bezat; het materiaal en de dieren. Dus je had zelf niets te vertellen. Nu zijn het mijn dieren en ik bepaal gewoon alles. Ik heb afgelopen winter in Arnhem gewerkt met maar drie tijgers in plaats van met vier. Want Bombientje durfde die lange tunnel niet in. Dus dan laat ik het gewoon. Tien jaar geleden werden ze dan nog de tunnel uitgekuppeld. En dat soort beelden worden nog steeds naar buiten gebracht.'

Olifanten

'Het leren zitten van olifanten leer je al van kleins af aan. Vroeger werd het gedaan met katrollen, touwen en lieren. De laatste keer dat ik met olifanten gedresseerd heb, dat was 25 jaar geleden en toen gebeurde dat nog. Het was niet bruut hoor. Het waren hulpmiddelen. Ook de handstand was touwenwerk. Maar ik heb ook wel jonge Afrikaanse olifantjes gezien die spelenderwijs al gingen zitten en liggen. Maar om ze het daarna te leren...daar komen rare dingen bij voor.'

Transport

'Er zit geen limiet aan het vervoeren. In Nederland is het hoogstens een uur of anderhalf uur. Maar ik heb wel eens afstanden gehad naar Spanje toe. Dan rijdt ik tien uur achter elkaar en dan stop ik om ze te drinken te geven en dan rijdt ik verder. 's Avonds krijgen ze te eten en dan rijdt ik weer verder. Bij ons in het circus hebben we altijd de mogelijkheid om ze te voeren. Bij sommige trainers moeten de tijgers naar achter geschoven worden om het materiaal er bij in doen. Voor hen wordt het moeilijk, dan moet hij eerst zijn materiaal allemaal uitladen om te kunnen voeren. Omdat ik nog maar 4 tijgers heb kan ik stoppen en voeren wanneer ik wil. Ze leren het transporteren al van kleins af aan, al als ze nog bij de moeder zijn. Mijn eerste tijgers vonden het ook leuk. Als je de kleppen open doet zien ze koeien en paarden en zijn ze nieuwsgierig. Bij het van plaats naar plaats rijden haal je toch een beetje de monotonie eruit voor ze.

Ook olifanten staan in een trailer, aangeketend naast elkaar. Als je aan het rijden bent staan ze allemaal te schudden.'

Winterrust

'Ik heb elk jaar een winterpauze. Ik neem de tijgers mee naar mijn huis. Ik heb daar een oude wagen staan met een zwembad erin. En ze hebben daar een grote buitenruimte van 16 meter diameter. Of ik de tijgers train in de winter ligt aan de tijgers. Afgelopen winter heb ik wel wat gespeeld met Bombientje. Nu springt Iwan over Boris heen in de show, maar ik wil nu dat Bombientje dat ook gaat doen omdat Iwan al wat ouder wordt. Dat heeft ze vroeger wel gedaan maar nu doet ze dat niet meer. Maar de ouderen hoeft je niks meer te leren, die kennen het nummer beter dan ik.'

Huisvesting

'De wagen waar ze nu inzitten is 2,5 bij 9,5 meter. Normaal zet ik hier ook een buitenkooi op maar daar is nu geen plaats voor. Het ligt er ook aan of het gras is of dat er steentjes liggen bijvoorbeeld. Ik bepaal zelf of dat goed is voor mijn dieren of niet. Als ik op reis ben heeft mijn buitenverblijf een diameter van 10 meter. Ik hou dus altijd een ronde buitensituatie aan om niet af te gaan wijken van de piste. Dat is ook makkelijker want zo zijn er geen hoeken. Als je zo'n wagen ziet, daar lopen ze de hele tijd heen en weer. En hoe korter je de wagen maakt, hoe korter ze ook de hoek maken. En dat is niet zo goed voor de schouder- gewrichten.'

De act

'Ik hou het nummer ongeveer hetzelfde maar ik verander af en toe wel kleine dingetjes. De oudere tijgers zijn doodgegaan dus met de jonge tijgers bedenk je weer wat anders. Vroeger had ik een reuzenrad waar een tijger in hardliep. Toen zij doodging heb ik het geprobeerd met een andere tijgers maar die kreeg ik er niet in. Dan kan ik die wel aan de voor- en achterkant dichtmaken en een motor erin zetten zodat ze moeten rennen, maar zo train ik niet. Maar dat was tien jaar lang mijn topattractie, dat had nog nooit iemand gedaan. Ik heb er door heel Europa mee kunnen reizen en ik heb er veel geld mee verdiend. Als ik op reis ben train ik de tijgers niet buiten de voorstelling.'

Dierwelzijn

'In principe moet ik zeggen dat de dierenbeschermers gelijk hebben. Eerlijk is eerlijk! De dieren zitten niet in een natuurlijke situatie. Maar aan de andere kant zijn het ook niet echt wilde dieren meer omdat ze in gevangenschap geboren zijn. De dierenbeschermers hebben hele goede dingen gedaan voor het circus, en daar staan de circusmensen niet bij stil. Dat er bijvoorbeeld in Noorwegen, Denemarken en Finland en Engeland geen roofdieren meer mogen optreden en geen olifanten, dat komt door hun. Dat is hartstikke goed, er waren daar zoveel misstanden: Dan zou ik het ook verboden hebben. En in Engeland is het mooi opgelost, de mensen krijgen gewoon voor het verzorgen van hun dieren betaald tot de dieren dood gaan. Maar de meeste zijn naar het vasteland gekomen. Al die malloten uit Engeland, die dierenbeulen, zitten nu allemaal hier.'

'Ik heb de regels die door stichting welzijn circusdieren gekregen, maar er niet op gereageerd. Ik vind alle regels een beetje belachelijk. Er moet goed gecontroleerd worden en het welzijn van het dier moet voorop staan. Door die regels wordt het ook niet beter. Het is geen wettelijke richtlijn dus ze hebben geen poot om op te staan. Een keurmerk uitbrengen om te laten zien wie goed voor zijn dieren is, is allemaal onzin. Je hebt geen diervriendelijke circussen. Dat is gewoon reëel. Het is toch niet diervriendelijk om een dier mee te slepen in een kooi van zulke afmetingen en hem trucjes te laten doen? Als je even gaat nadenken hebben die mensen allemaal gelijk. En dan moeten zij gaan bepalen wie het keurmerk krijgt of niet? Dat is belachelijk. Vroeger zat ik in de Deutsche Tierengemeinschaft. Dat is een federatie van dompteurs die richtlijnen bedachten. Ik ben uit die federaie gestapt omdat niemand zich aan die regels hield. De circusdirectie moet dan hun medewerking geven maar die hebben er gewoon maling aan. Het enige wat ze willen is dat er mensen binnenkomen en de dieren kan ze echt niets schelen. Ook al praten ze

allemaal mooi weer, het maakt ze allemaal niet uit hoe de dieren erbij staan. Martin Hanson is voorzitter van de groep van circusdirecteuren. Die maakt zich ook niet druk om het welzijn van de circusdieren. Heb je gezien hoe die dieren daar getransporteerd worden en hoe ze zitten? Overdag werken, 's nachts reizen, in de nacht aankomen in de kou, die dieren komen helemaal niet tot rust. Dat is toch niet diervriendelijk meer? Als ik dat dan zie moet ik echt lachen om alle praatjes die ze ophangen.'

'Ik weet van mezelf dat ik het beste met mijn dieren voorheb. Ik probeer het zo goed mogelijk te doen. Maar het is nooit goed genoeg. Ze horen gewoon in de vrije natuur. Nu ik weet wat ik nu weet, op mijn leeftijd, zou ik nooit roofdierendompteur zijn geworden. En dat gaat onder ander over het welzijn. Maar het is een jongensdroom, een illusie.'

'Bij mij werkt het ook vaak anders dan bij andere trainers. Als die een tijger hebben die niet wil werken doen ze die gewoon weg of ze worden ingeslapen. Een bekend dompteur heeft laatst al zijn tijgers naar Pantera gebracht. Hij had er alleen niet bij verteld dat hij allemaal jonge dieren had gekocht om een nieuw nummer in elkaar te zetten. Dat is al de tweede keer dat hij zoiets doet. Hiervoor had hij zijn oude dieren van 18, 19 jaar aan een zigeunercircusje in Frankrijk verkocht. Zijn dieren, waar hij zijn geld aan heeft verdiend, worden dan verkocht voor een paar centen en dan geknuppeld door de een of andere idioot die ook even dompteurtje wil spelen. Dat zou ik nooit doen. Ik zou mijn dieren liever allemaal laten inslapen dan een andere ermee te laten hannesen. Maar de meeste trainers doen dat niet. Dat is een hele ander instelling. Je hebt er ook wel goede tussen hoor. Maar die zijn heel ver te zoeken. Dieter Dietman is bijvoorbeeld echt fantastisch, die doet alles voor zijn dieren.'

'Als je goed contact hebt met een dier in gevangenschap, hef je de gevangenschap gedeeltelijk op. Als je een dier hebt en die laat je helemaal links liggen, of je hebt het alleen voor de bewaking of om aan andere mensen te laten zien dan kan je het beter niet doen. Maar heb je er goed contact mee en worden ze goed verzorgd, dan denk ik dat kan nog. Maar er zijn heel veel dieren waarbij dat niet kan. Sommige dingen zijn gewoon schandelijk. Maar zulke dingen hou je toch. Ik vind dat het allemaal veel beter gecontroleerd moet worden. En er moeten regels komen die ook wetgeving zijn. In Duitsland wordt gewoon gecontroleerd in iedere plaats, en moet je een boek bijhouden wat er met de dieren gebeurd is. Hier gebeurt dit helemaal nooit. Mijn vrouw houdt het allemaal zelf bij, maar er heeft nog nooit iemand naar gevraagd. Iedereen doet wat hij wil. Als een circusdirecteur nou meteen aansprakelijk zou worden gesteld en de verantwoording krijgt, dan gebeurt dat niet. Maar het is vanwege de circusdirecteuren waar ook ter wereld dat alles moet doorgaan. En als er nog dierenleed is, komt dat alleen door de circusdirecteuren. Niet door de eigenaren zelf, want die hebben het beste met hun dieren voor. Op de rotte appels na. Maar als iemand een dier in elkaar mept, weet de directeur dat echt wel. En zo iemand zou op staande voet ontslagen moeten worden. Al die wantoestanden. En er wordt niets gedaan. Maar als ik mijn mond open doe heb ik geen inkomsten meer, en zit ik met de gebakken peren. Dat is nog overal zo. Welk dierenlievend circus het ook is.'

‘Als wij wijzen op een directeur die tegen ons gezegd heeft streng te controleren op welzijn regeert Lijfeling: ‘Ja hij doet alles wel goed voor, maar alles voor de eer van zijn circus. Het dier interesseert hem niet, en hij heeft er ook geen verstand van. Het gaat allemaal om ‘la gloire du cirque’, neem dat nu maar van mij aan. Niemand is zo openhartig als ik. Je hoeft mij niets meer wijs te maken. Er zijn gewoon teveel wantoestanden. De circusdirecteuren hebben alle macht: iedereen buigt voor ze. Overal. Als ik morgen wordt weggestuurd heb ik geen poot om op te staan. Als er een maand weinig bezoekers komen krijgen we geen loon. Maar als ze een maand volle zalen draaien krijgen we echt niets extra’s. Dat wordt er niet bij verteld. Maar het is een mooi leven.

Ik ben wel aan het afbouwen. Ik had vroeger veel tijgers, nu nog maar vier. Ik fok ook niet meer. Ik wil gewoon stoppen.’

Bijlage II Circusbezoeken

Circus Herman Renz

Algemene gegevens

Naam circus	Circus Herman Renz
Datum en tijd bezoek	13 september, 16.30 uur
Plaats optreden	Soest
Data optredens op die plek	?
Circus bezocht door	Renske en Femke
Duur van de show	Ongeveer 1,5 uur
Bezoekersaantal	?

Algemeen: We zijn anderhalf uur voor aanvang al naar het circus gegaan om een indruk te krijgen van de huisvesting en verzorging van de wilde dieren. Naast de tijgers en olifanten heeft Herman Renz ook 6 Arabieren, 2 honden en een ezel.

Gegevens dieren

Algemeen

Soort	Indische Olifant
Aantal	3
Geslacht	vrouwelijk
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	3
Gebruikt voor ritjes/foto's	-
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	De dieren zagen er goed uit, geen verwondingen of littekens.
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	De dieren stonden buiten op een afgezet stuk, ze stonden te grazen van het hoge gras.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	In tent, houten vlonders
Geketend/aangebonden ja/nee	Er lagen kettingen
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	-
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	-
Hokken verbonden ja/nee	De dieren worden gezamenlijk gehuisvest
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Er lag hooi
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ze worden met 3 olifanten in tent gehuisvest, geen andere dieren aanwezig.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Niet toen wij hebben gekeken, maar toen stonden er ook geen olifanten.
hygiëne	schoon

Ondergrond	Houten vlonder en daar om heen een strook gras

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Geschat: 18 x 25 m.
Bereikbaar (voor hoeveel dieren)	3
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Hooi en lang gras aan de zijkanen van afzetting in het midden was het gras gemaaid.
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	De dieren stonden in een groot afgezet stuk, mogelijkheid waar de mensen er niet bij konden.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja
Hygiëne	Ja, drollen werden geruimd door verzorger met kruiwagen
Schaduw ja/nee	nee
Ondergrond	grasveld

Optreden

Aantal dieren gebruikt	3
Performer	Daniel Raffo
Duur optreden	Ongeveer 10 minuten
Beschrijf inhoud act	De dieren kwamen op, met op 1 olifant een verkleed persoon als muis. Deze ging na een rondje begroeting weg. De andere twee lieten een aantal trics zien op het trapezium. (poten optillen, slurf optillen)
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	De dieren waren rustig en deden wat er van hun gevraagd werd.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Daniel Raffo was rustig en probeerde met behulp van zijn stem de dieren hun trics te laten doen. Toen een olifant niet op het trapezium wilde moest hij lachen en trok hem zachtjes aan zijn oor.
Gebruikte hulpmiddelen	2 trapeziums

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Daniel Raffo maakte gebruik van een olifantenhaak. Deze heeft hij een aantal keren gebruikt, ongeveer 4 keer.
Taalgebruik en schreeuwen	Het was niet te verstaan, maar hij sprak rustig en beheerst tegen de olifanten

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	In de piste 1,5 meter. Bij de buitenverblijven voerden de kinderen gras aan de olifanten en raakten ze aan. Ze konden in principe zo

	onder het draadje doorlopen. De olifanten zouden eventueel de kinderen kunnen vastpakken of omduwen.
Soort afscheiding	De ronde pisterand, met aan de binnenzijde nog een lage verhoging. Het buitenverblijf van de olifanten was afgezet met een schokdraad op ongeveer 1,5 meter hoogte.
Waarschuwborden ja/nee	nee
Oplettend personeel	Er was constant een dierversorger aanwezig.

Educatie

Educatieborden bij verblijven	-
Educatieve informatie tijdens de show	-

Algemeen

Soort	Sybirische (?) Tijgers
Aantal	8?
Geslacht	-
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	8
Gebruikt voor ritjes/foto's	-
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Er waren geen tekenen van verwonding of littekens
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	De dieren lagen allen te slapen/ rusten.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Transport trailer
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Onbekend
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	Onbekend
Hokken verbonden ja/nee	Ja, er waren 3 verblijven. Ieder hok had een bovenverdieping. Alle doorgangen stonden open.
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	nee
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ja de dieren konden een verdieping hoger gaan liggen, in een ander hok of naar buiten.
Drinkwater aanwezig ja/nee	onbekend
Hygiëne	Schoon
Ondergrond	Houten vlonders

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Halve cirkel met een straal van geschat 10 meter.
Bereikbaar (voor hoeveel dieren)	8
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Niet aanwezig
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Mogelijkheid om naar binnen te gaan
Drinkwater aanwezig ja/nee	-
Hygiëne	Schoon
Schaduw ja/nee	Ja
Ondergrond	grasveld

Optreden

Aantal dieren gebruikt	8
Performer	Daniel Raffo
Duur optreden	Ongeveer 10 min
Beschrijf inhoud act	Dieren komen op via touwen tunnel, waarna de dieren allen plaatsnemen op een trapezium. De dieren moesten overspringen op andere trapezium, een aantal dieren moesten op de grond rollen, allen moesten naast elkaar liggen en 1 tijger moest op zijn achterpoten staan en vooruit springen.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	De dieren deden wat er van hen gevraagd werd. Zo af en toe met de oren in de nek en tanden bloot.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Daniel Raffo was rustig en gecontroleerd.
Gebruikte hulpmiddelen	Daniel Raffo had een zweep en een lange stok in zijn hand. Met de stok raakte hij de tijgers aan op de kop, nadat ze de trics uitgevoerd hadden. Een enkele keer heeft hij de zweep gebruikt in de lucht, hij heeft geen dieren geraakt.

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Zweep en stok
Taalgebruik en schreeuwen	Rustig

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Voor deze show werd er een omheining opgezet in de piste, daar over heen werd een veiligheidsnet getrokken. Om het buiten en binnenverblijf heen stond een hekwerk, met een afstand van ongeveer 2 meter.
Soort afscheiding	Stalen omheining met touwen veiligheidsnet
Waarschuwborden ja/nee	Ja

Oplettend personeel	Ja

Educatie

Educatieborden bij verblijven	Nee
Educatieve informatie tijdens de show	Nee

Groot Russisch Staatscircus

Algemene gegevens

Naam circus	Groot Russisch Staatscircus
Datum en tijd bezoek	12 oktober 2005, 15.00 uur
Plaats optreden	Assen
Data optredens op die plek	-
Circus bezocht door	Renske en Femke
Duur van de show	Ongeveer 2 uur
Bezoekersaantal	-

Algemeen: Bij het Staatscircus wordt er geen mogelijkheid gegeven om achter de schermen te kijken. We hebben een rondje om het terrein gelopen en een snelle blik kunnen werpen op de olifant. Bij de paarden, hond en yak konden we wel naar binnen kijken, want deze werden aan de overkant van de weg gehouden.

Gegevens dieren

Algemeen

Soort	Afrikaanse Olifant
Aantal	1
Geslacht	Koe
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	Ja
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Het dier maakte een eenzame indruk. Tijdens de show was duidelijk te zien dat het dier kreupel was aan haar achterbeen. Geen wonden of littekens.
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Het dier stond te eten van haar hooi.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Tent
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Ongeveer 10 bij 5 meter.
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	Nvt
Hokken verbonden ja/nee	Nee
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Het dier was aan het hooi eten.
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Er was geen toegang voor de bezoekers om bij het dier te komen.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Niet gezien
Hygiëne	Het zag er schoon uit
Ondergrond	Houten vlonder met daaronder en omheen straatstenen (kleine klinkers)

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Deze olifant had geen buitenverblijf

Optreden

Aantal dieren gebruikt	1
Performer	Jonge vrouw naam?
Duur optreden	Ongeveer 10 minuten
Beschrijf inhoud act	De dame kwam op de olifant binnen en liepen een rondje onder verwelkomend applaus. Het dier moest gaan liggen, zodat zij kon afstappen. Daarna moest de olifant op het trapezium staan een voorpoot en daarna een achterpoot, daarbij de slurf in de lucht en met de kop schudden.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Het dier deed wat van haar verwacht werd, soms met enige aarzeling.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Ze praatte weinig. Was rustig
Gebruikte hulpmiddelen	Dier kreeg aanwijzingen met de zweep (zonder te slaan).

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Zweep
Taalgebruik en schreeuwen	Ze sprak rustig tegen het dier.

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Binnenverblijf was afgesloten voor publiek. In het circus werd de piste afgesloten met een hekje en aan de binnenzijde een opstaande rand.
Soort afscheiding	Materiaal onbekend
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja

Educatie

Educatieborden bij verblijven	-
Educatieve informatie tijdens de show	-

Algemeen

Soort	Yak
Aantal	1
Geslacht	?
Gecastreerd/gesteriliseerd	?
Gebruikt in optreden	Ja
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Nee
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	?

Gedrag: stereotype of apathisch	Het dier lag in zijn verblijf te herkauwen.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	In een tent, waar ook de paarden gehuisvest zijn. Het dier stond in een ronde omheining met op 75 cm een stalen buis en op 1.20 m een buis.
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Ongeveer 4 bij 3 m
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	-
Hokken verbonden ja/nee	-
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Het dier had een grote pluk hooi liggen
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Dier stond alleen en er was een touw gespannen voor ingang, zodat de mensen er niet in konden.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja
Hygiëne	Het verblijf was schoon
Ondergrond	Het dier stond op het gras.

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Dier had geen buitenverblijf.

Optreden

Aantal dieren gebruikt	1
Performer	Een man en een vrouw
Duur optreden	Ongeveer 10 minuten
Beschrijf inhoud act	De yak werd op een rond platform geplaatst, waarna de man op het dier ging zitten (op zadel). De vrouw ging op het plateau en het plateau begon te draaien. De vrouw deed allerlei acrobatische kunsten op de horens van de yak. De man ondersteunde haar hierbij (zittend).
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Het dier stond stil, helemaal geen reactie.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	De vrouw deed haar acrobatische kunsten rustig en beheerst.
Gebruikte hulpmiddelen	Zadel

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Geen
Taalgebruik en schreeuwen	Nee

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Het plateau stond tegen de ingang van de piste aan
Soort afscheiding	Circuspiste- rand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja

Educatie

Educatieborden bij verblijven	-

Educatieve informatie tijdens de show	-

Circus Belly Wien

Algemene gegevens

Naam circus	Belly Wien
Datum en tijd bezoek	29 oktober 2005
Plaats optreden	Geldermalsen
Data optredens op die plek	26 t/m 30 oktober 2005
Circus bezocht door	Renske Kwikkel en Femke Klarenbeek
Duur van de show	2,5 uur
Bezoekersaantal	

Algemeen: Terrein was erg nat en drassig. Er hing een vervelende sfeer tussen de werknemers wat te merken was in de show. Fakir liep boos weg tijdens de show en kwam even later weer terug.

Gegevens dieren

Algemeen

Soort	(Bengaalse?) Tijgers
Aantal	4
Geslacht	Onbekend
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	Ja, alle 4
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	1 Tijger had een vleeswond aan de binnenkant van zijn achterbeen
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee, ze hadden eerder last van overgewicht. Ze hijgden ook erg tijdens de show.
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Ze sliepen, niet echt apathisch

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Trailer
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	15 bij 3 bij 2
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	3 bij 3 bij 2
Hokken verbonden ja/nee	De tijgers hadden 3 verbonden verblijven. In de andere twee zaten twee leeuwen.
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ze lagen nu met 3 in 1verblijf en 1 lag in ander hok. 1 hok was nog leeg, dus daar had evt. ook een tijger kunnen gaan liggen...maar er was erg weinig ruimte in principe
Drinkwater aanwezig ja/nee	Nee
Hygiëne	Het verblijf zag er schoon uit
Ondergrond	Zaagsel

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Niet aanwezig, wel de ruimte

Optreden

Aantal dieren gebruikt	4
Performer	Directeur (Meneer Belly)
Duur optreden	10 minuten
Beschrijf inhoud act	- op trapezium zitten - Zitten met voorpoten omhoog - Liggen - Over een smalle balk lopen - Van trapezium naar trapezium springen - Met de voorpoten over een balk hangen, waarop een andere tijger er overheen springt - Over een hekje springen - Door ring springen - Rollen over de grond
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Bijten naar de stok Grommen
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Rustig
Gebruikte hulpmiddelen	Zweep en stok

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Gebruik van stok en zweep, sloeg ongeveer 3 keer naar een tijger. Tikte zacht op hun kop met stok
Taalgebruik en schreeuwen	Niet

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	2 meter
Soort afscheiding	Metalen hekje
Waarschuwborden ja/nee	Ja
Oplettend personeel	Nee

Educatie

Educatieborden bij verblijven	Nee
Educatieve informatie tijdens de show	Nee

Algemeen

Soort	Giraffe
Aantal	1
Geslacht	Mannetje, 2 jaar (Naam: Kenai)
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	Ja
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Nee
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Geen van beide, was een beetje door z'n

	verblijf aan het scharrelen en hooi/gras aan het eten. Kwam even bij ons kijken.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Trailer met een bovenkap van zeil
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Te ver weg... wel hoger dan hij zelf
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	Nvt
Hokken verbonden ja/nee	Binnenverblijf had vrije uitloop, zie buitenverblijf
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Hooi
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ja
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja
Hygiëne	Schoon
Ondergrond	Zaagsel

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	18 bij 18 meter
Bereikbaar (voor hoeveel dieren)	1
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Hooi
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ja
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja
Hygiëne	Schoon
Schaduw ja/nee	Nee
Ondergrond	Gras

Optreden

Aantal dieren gebruikt	1
Performer	Marlon Belly
Duur optreden	3 minuten
Beschrijf inhoud act	De giraffe at wortels die aan het publiek waren uitgedeeld en werd geleid aan een halster.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Rustig
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Rustig
Gebruikte hulpmiddelen	Niet

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Niet
Taalgebruik en schreeuwen	Niet

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Aanraakbaar
Soort afscheiding	In buitenverblijf een traliehok, in de piste alleen de pisterand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Nee

Educatie

Educatieborden bij verblijven	Nee
Educatieve informatie tijdens de show	Nee

Kamelen

Algemeen

Soort	Kameel
Aantal	12 (waaronder 1 jong)
Geslacht	We denken gemengd
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	6 kamelen
Gebruikt voor ritjes/foto's	Ja, in de pauze voor ritjes en foto's
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Bij 1 kameel was een kleine wond op het been te zien
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Ze lagen bij elkaar in het stro, niet echt apathisch

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Staltent met afzetting van stroomdraad
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	7 bij 7 meter
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	Groepshuisvesting
Hokken verbonden ja/nee	1 verblijf
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Nee
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Nee
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja
Hygiëne	Het was erg drassig over het hele terrein. Er lagen grote plassen in het verblijf van ongeveer 20 cm diep.
Ondergrond	Stro (met water dus..)

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Niet aanwezig

Optreden

Aantal dieren gebruikt	6
Performer	Marlon Belly
Duur optreden	10 minuten
Beschrijf inhoud act	- Soort vrijheidsdressuur, naast elkaar figuren lopen - Knielen - Liggen
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Volgzaam, wel een beetje gespannen. 1 kameel was duidelijk 'dwars' en liep telkens

	de 'verkeerde' kant op
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Kwam erg rustig en nonchalant over maar sloeg intussen de dieren regelmatig met de zweep
Gebruikte hulpmiddelen	Zweep. Ook de rekvisiteurs bij de ingang hadden zwepen waarmee de kamelen geslagen werden

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Veel gebruik van de zweep tegen lichaam en hoofd. Als de dieren moesten knielen werden ze met de zweep herhaaldelijk tegen hun voorbenen geslagen
Taalgebruik en schreeuwen	Niet

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Lichamelijk contact
Soort afscheiding	Bij het verblijf een stroomdraadje en in de piste de pisterand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Nee

Educatie

Educatieborden bij verblijven	Nee
Educatieve informatie tijdens de show	Nee (alleen werd er een soort Arabisch muziekje gedraaid en de dieren waren in Arabische kleden gekleed)

Algemeen

Soort	Leeuwen
Aantal	2
Geslacht	Vrouwtjes
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	Nee
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Nee
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Ze sliepen

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Trailer
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	15 bij 3 bij 2
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	3 bij 3 bij 2
Hokken verbonden ja/nee	De leeuwen hadden 2 hokken tot hun beschikking

Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Nee
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Nee
Drinkwater aanwezig ja/nee	Nee
Hygiëne	Goed
Ondergrond	Zaagsel

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Niet aanwezig

Optreden

Aantal dieren gebruikt	Niet gebruikt in voorstelling
Performer	
Duur optreden	
Beschrijf inhoud act	
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	
Gebruikte hulpmiddelen	

Algemeen

Soort	Berberapen
Aantal	4
Geslacht	Onbekend
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	Nee
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littetekens/wonden) (beschrijf)	Nee
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Twee waren aan het voedsel zoeken en twee zaten tegen elkaar aan te sluimeren.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Trailer
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	10 bij 4
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	8 bij 4 bij 4
Hokken verbonden ja/nee	Ja
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Er lag fruit en groente door het hele verblijf. En waren kleine plankjes bovenin waarop ze konden zitten. Er waren een aantal boomstronken en touwen.
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ze konden zich terugtrekken op de plankjes of in op de boomstronken
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja
Hygiëne	Er lag veel voedsel door het zaagsel en het

	zaagsel was nat.
Ondergrond	Zaagsel (met fruit en groente..)

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Niet aanwezig

Optreden

Aantal dieren gebruikt	Dieren werden niet tijdens show gebruikt.

Algemeen

Soort	Python
Aantal	2
Geslacht	Onbekend
Gecastreerd/gesteriliseerd	Onbekend
Gebruikt in optreden	Ja, beide
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Nee
Missend haar/veren (beschrijf)	Nee
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	Onbekend
Gedrag: stereotype of apathisch	Onbekend

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Niet waargenomen. Ze werden de piste ingebracht in een zwarte houden kist van ongeveer 1 bij 0,5 meter

Optreden

Aantal dieren gebruikt	2
Performer	Onbekend (een Fakir en assistente)
Duur optreden	1 minuut
Beschrijf inhoud act	De dieren werden de piste binnengebracht in een dichte kist. Ze werden bij twee personen om hun nek gehangen en gepresenteerd aan het publiek.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Zo konden geen gedrag vertonen aangezien ze werden vasgehouden
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	De slangen werden snel om en af hun nek gedaan en heel snel langs het publiek geleid
Gebruikte hulpmiddelen	Niet

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Niet
Taalgebruik en schreeuwen	Niet

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	1 meter

Soort afscheiding	Pisterand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Onbekend

Educatie

Educatieborden bij verblijven	nvt
Educatieve informatie tijdens de show	Nee

Overige informatie:

Verder reisden er aan gedomesticeerde dieren met het circus mee:

6 paarden waarvan 5 Friezen, onbepaald aantal shetlandpony's, onbepaald aantal duiven, 2 geiten, 2 lama's, 2 emoes, 1 hangbuikzwijn, 1 bordercollie, 3 jack russels en 4 katten. Hiervan werden alle friezen, 2 shetlanders, de duiven, de honden en de katten in de show gebruikt.

Alle paarden stonden in de staltent op stal, waar ook de kamelen gehuisvest werden. De duiven zaten in een trailer en de honden en het hangbuikzwijn liepen los. De emoes, geiten en lama's zaten samen in een verblijf met een trailer en vrij ruime uitloopmogelijkheid rond de trailer.

Circus Renz Berlin

Algemene gegevens

Naam circus	Renz Berlin
Datum en tijd bezoek	17 november 2005, 19.00 uur
Plaats optreden	Zuidbroek
Data optredens op die plek	-
Circus bezocht door	Renske en Femke
Duur van de show	Ongeveer 2 uur
Bezoekersaantal	-

Algemeen: Het circus had zich naast het van der Valk hotel gevestigd. We konden wel om de tent heen lopen, maar het was donker en nat door het slechte weer. We konden tot de kamelen komen. Deze stonden onder een tent, alle zijdes open. Er was geen mogelijkheid om verder achter de schermen te kijken.

Gegevens dieren

Algemeen

Soort	Aziatische Olifant
Aantal	4
Geslacht	Koeien?
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Ja
Gebruikt voor ritjes/foto's	1 dier werd gebruikt voor foto's maken tijdens de pauze werd veel gebruik van gemaakt. Dier had versiersel op de kop en halsband op waaraan de mensen zich konden vasthouden. De mensen werden via trapezium en hulp van mannen op rug geholpen.
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	1 dier liep met een stijve voorpoot. De voorpoot werd helemaal recht gehouden bij het lopen. 1 dier heeft knobbel op schouder. Geen van alle littekens of wonden.
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	Het dier wat tijdens de pauze werd gebruikt voor de fotoshoot ,ondertussen gras eten uit de piste. Geen stereotype of apathisch gedrag

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Tent
Geketend/aangebonden ja/nee	Niet gezien
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Niet gezien
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	-
Hokken verbonden ja/nee	-
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	-

Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Er was geen toegang voor de bezoekers om bij het dier te komen.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Niet gezien
Hygiëne	-
Ondergrond	-

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Niet gezien

Optreden

Aantal dieren gebruikt	4
Performer	Bernhard Renz?
Duur optreden	Ongeveer 12 minuten
Beschrijf inhoud act	De olifanten kwamen trompetterend binnen. En werden naast elkaar gepresenteerd waarbij ze allen een brood kregen. Ze moesten op postament staan. 3 moesten op postament zitten met kont. 2 olifanten: 1 dier op postament, de ander er staand naast, zodat het dier op postament op de ander kan leunen met voorpoten. 1 olifant moet handstand doen (die met stijve poot) ongeveer 4 seconde. Daarna deed nog een ander dier de handstand. Allen zitten op kont op grond. 1 dier op trapeze ander ernaast, voorpoot op staande en dan om as draaien, duurt ongeveer 50 seconde. Dieren trompetten 3 dieren moeten op elkaars kont staan met voorpoten (1 dier was al naar achter). Bij het einde van de gehele show kwam 1 olifant terug. Een van de kinderen die langs kant stond werd via knie van olifant er op gezet, een 2^e kind werd via slurf op dier gezet. Stok wordt gebruikt om het dier naar het publiek te houden (onder kin).
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	De dieren deden hun act zonder aarzeling of tegenstribbeling.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	De man was rustig en beloonde de dieren met een aai of schouderklopje
Gebruikte hulpmiddelen	De man gebruikte een wandelstok tijdens de fotoshoot en tijdens de act had hij een zweep en stok met haken (geen olifantenhaak, meer ragenbol idee)

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Zweep, stok met haken, wandelstok
Taalgebruik en schreeuwen	De zweep en stok met haken werd niet gebruikt. De zweep diende wel als aanwijzing om trick te doen. Wandelstok werd wel een aantal keren gebruikt om het dier te begeleiden en op de plek te houden. Er werd na wat we konden zien rustig tegen het dier gesproken, geen geschreeuw.

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	In het circus werd de piste afgesloten met een opstaande rand en aan de binnenzijde

	een opstaande rand.
Soort afscheiding	Materiaal onbekend
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja

Educatie

Educatieborden bij verblijven	-
Educatieve informatie tijdens de show	-

Algemeen

Soort	Kamelen
Aantal	13
Geslacht	?
Gecastreerd/gesteriliseerd	?
Gebruikt in optreden	Ja, 6 kamelen
Gebruikt voor ritjes/foto's	Ja, 2 kamelen werden na de voorstelling gebruikt voor ritjes (waar bijna niemand gebruik van maakte).
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Nee
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	Nee
Tanden nog aanwezig ja/nee	?
Gedrag: stereotype of apathisch	Geen stereotype of apathisch

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	In een tent, waarvan de zijanten open waren
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Ongeveer 15 bij 5
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	-
Hokken verbonden ja/nee	-
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	De dieren hadden de beschikking over grote baal hooi en er lag stro als grondbedekking
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Er was geen toegang voor bezoekers. De dieren stonden allen in 1 ruimte.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Ja, maar ton was omgegooid
Hygiëne	Ja zag er schoon uit.
Ondergrond	Het dier stond op het gras.

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Geen buitenverblijf

Optreden

Aantal dieren gebruikt	6
Performer	Een jonge man, zoon van Bernhard Renz
Duur optreden	Ongeveer 10 minuten
Beschrijf inhoud act	Dieren hadden plastic kleden op

	Rondjes lopen, rondjes lopen naast elkaar, in tegen gestelde richting (1 groepje aan binnenzijde). Alle dieren met voorpoten op plateau (hoogte ongeveer 40 cm), met allen naar midden, waarbij telkens eentje naar achter ging.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Dieren waren vrij rustig, 1 dier was een beetje opstandig door de boel in verwarring te brengen.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	De performer kon wel om de opruier lachen en liet ze zelf hun plek weer vinden, met de zweep en armen richting aangeven.
Gebruikte hulpmiddelen	-

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	2 zweepen, werden alleen in de lucht gebruikt, niet geslagen.
Taalgebruik en schreeuwen	Geen grove taal of geschreeuw

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	In het circus werd de piste afgesloten met een opstaande rand en aan de binnenzijde een opstaande rand.
Soort afscheiding	Circuspiste- rand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja

Circus Royal

Algemene gegevens

Naam circus	Circus Royal
Datum en tijd bezoek	23 december 16.15 uur
Plaats optreden	Dordrecht
Data optredens op die plek	Kerstvakantie
Circus bezocht door	Renske en Femke
Duur van de show	Ongeveer 2 uur
Bezoekersaantal	175?

Algemeen: Voor de aanvang van het circus hebben wij van dhr. Antonie Teuteberg de toestemming gekregen om bij de dieren te kijken. Het circus gebruikt olifanten, zeeleeuwen en pinguïns in de show.

Gegevens dieren

Algemeen

Soort	Indische Olifant
Aantal	2
Geslacht	Vrouwelijk ?
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Beide dieren
Gebruikt voor ritjes/foto's	Beide dieren werden in de pauze de piste ingeleid. De bezoekers konden met 1 op de foto, het andere dier stond er naast. Als de mensen het wilden kon de olifant haar slurf om hen heen slaan of de olifant krult haar slurf omhoog
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	De dieren zagen er goed uit, geen verwondingen of littekens.
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	De olifanten stonden in een verwarmde tent op een houten vlonder, diagonaal geketend. Beide dieren vertoonde stereotype gedrag: weven en 'head rocking'. Hiervan is een filmpje gemaakt.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	In tent, houten vlonder
Geketend/aangebonden ja/nee	De dieren waren diagonaal geketend.
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	10 x 15
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	-
Hokken verbonden ja/nee	De dieren stonden naast elkaar op vlonder
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Er was geen afleidingsmateriaal aanwezig (zoals hooi of takken).
Privacy mogelijk (afzonderen van andere	De dieren stonden geketend.

dieren en van mensen)	Het was verboden voor bezoekers om achter de schermen te kijken.
Drinkwater aanwezig ja/nee	Nee
Hygiëne	schoon
Ondergrond	Houten vlonder en daar om heen een ondergrond van aarde.

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	De dieren hadden geen buitenverblijf.

Optreden

Aantal dieren gebruikt	2
Performer	Amedeo en Franciska Folco
Duur optreden	Ongeveer 12 minuten
Beschrijf inhoud act	De olifanten kwamen in een hoog tempo binnen, de achterste hield met slurf de staart van voorste vast. De dieren moesten op postament staan en rondjes draaien. Daarna met de achterpoten op grond en rondjes draaien. Eén van de dieren moest half zitten op postament zodat Franciska via de voorpoot van het dier 'zichzelf kan voorstellen' aan publiek. De dieren moeten op een kleiner postament met 1 poot zwaaien naar de bezoekers en dan 1 sec. op 1 voorpoot balanceren. Eén van de olifanten moet rondjes draaien op de grond. Franciska pakt zich vast aan lus die aan halster dier zit (tussen oren/ogen) en zweeft zo door de lucht. Amedeo pakt de andere olifant bij staart en trekt zich omhoog. Dier doet handstand, zodat hij op de rug van dier kan lopen. Hij pakt zich vast aan touw die aan halster dier zit. De olifanten moeten beide helemaal gaan liggen, van daar uit moeten ze gaan zitten en de één op de ander haar kont steunen. Het eindigt met dat Amedeo zich aan touw via kop omhoog trekt en op het dier zit. Franciska gaat zitten op slurf dier en houdt zich vast aan lus.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	De dieren waren gespannen en reageerde direct op houding/actie van performers. De ogen van de dieren gingen heen en weer.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Tijdens de fotosessie kregen de dieren veel suikerklontjes om ze te belonen. Er werd weinig tegen de dieren gesproken. Tijdens de voorstelling heeft hij een aantal keren de olifantenhaak gebruikt. Er werd nóg geschreeuwd, gesproken tegen de dieren of geaaid.
Gebruikte hulpmiddelen	4 postamenten; 2 kleine, 2 grote. De dieren hadden beiden een halster om van kettingen. Bij de ene olifant een lus die tussen de oren/ogen hing en bij de ander een langer touw dat om hals hing.

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Olifantenhaak werd gebruikt. Tijdens de pauze heeft Amedeo, 1 keer het

	dier wat niet mee op de foto ging een ruk gegeven met haak. Tijdens de voorstelling heeft hij de haak 2 keer gebruikt (achter oor) om de dieren te laten doen wat hij wilde (dieren moesten gaan liggen). Franciska had geen olifantenhaak, maar wel een stok.
Taalgebruik en schreeuwen	Hij schreeuwde niet tegen de olifanten, sprak evenmin.

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	De pisterand, daarna begonnen de eerste rijen met stoelen.
Soort afscheiding	Pisterand.
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja, bij de artiesten ingang stonden een aantal mannen.

Educatie

Educatieborden bij verblijven	-
Educatieve informatie tijdens de show	-

Algemeen

Soort	Patagonische zeeleeuwen
Aantal	2
Geslacht	1 man, 1 vrouw
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Beide
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Er waren geen tekenen van verwonding of littekens
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	De dieren waren aan het zwemmen.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Transport trailer
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Het verblijf van de dieren nam ongeveer de halve trailer van grote vrachtwagen in beslag. De voorzijde van trailer was werkhok met alle benodigde spullen (filtersysteem en voedsel bereiden).
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	Het waterbassin zal ongeveer 2 bij 4 m geweest zijn. En het droge was ongeveer 2 bij 3 m.

Hokken verbonden ja/nee	Ja, de dieren konden vanuit het waterbassin over de rand klimmen op het droge.
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	nee
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ja de dieren konden zich van elkaar afzonderen door op het droge te gaan zitten. Voor de bezoekers is het verboden achter de schermen te kijken
Drinkwater aanwezig ja/nee	Waterbassin
Hygiëne	Water was troebel
Ondergrond	Kunststof

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Geen buitenverblijf

Optreden

Aantal dieren gebruikt	2
Performer	Familie Petersons (vader, moeder en dochter)
Duur optreden	Ongeveer 12 min
Beschrijf inhoud act	De dieren nemen plaats op postament, ze staan rechtop; op achtervinnen en leunen met voorvinnen op standaard. Beide balanceren met bal op neus. Daarna loopt vrouwtje met bal op neus en gooit over met dhr. Petersons (5 x). Mannetje komt van postament en het vrouwtje staat op postament en moet een stok ronddraaien. Krijgt visbeloning. Een kind uit publiek gaat ringen om nek zeeleeuw gooien. Dier wringt zich in verschillende houdingen om ringen (4) om de nek te krijgen. Het mannetje loopt rondjes piste en krijgt verder geen opdrachten. . Vrouwtje balanceert ong. 20 sec. op voorpoten. Het jongetje mag zeeleeuw kussen, maar durft niet. Zeeleeuw krijgt beloning. Dan komen er twee pinguïns binnen in kar op wieltjes. Worden er uitgelaten via deurtje. De dieren moeten 7 treden omhoog hupsen en dan van glijbaan glijden. Daarna worden ze weer in karretje geleid. Zeeleeuwen applaudiseren. Vrouwtje krijgt beloning, man niet.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	Dieren zijn rustig, in afwachting van opdracht performer
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Performer is over het algemeen rustig. Verheft een aantal keren zijn stem.
Gebruikte hulpmiddelen	-

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Geen
Taalgebruik en schreeuwen	Dhr. Petersons heeft een aantal keren zijn stem verheven tegen de dieren.

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Pisterand

Soort afscheiding	Pisterand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja bij ingang artiesten

Educatie

Educatieborden bij verblijven	Nee
Educatieve informatie tijdens de show	Nee

Algemeen

Soort	Pinguïns
Aantal	2
Geslacht	?
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Beide
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Er waren geen tekenen van verwonding of littekens
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	De dieren zaten samen in een iglohokje.

Huisvesting binnen,- en buitenverblijf

Soort huisvesting	Er was een stuk voor de dieren afgezet met lage metalen hekken.
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	Het buitenverblijf was een kleine driehoek met twee iglohokjes (voorzien van zaagsel) erin.
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	Het waterbassin zal ongeveer 4 x 2 m zijn.
Hokken verbonden ja/nee	De dieren moesten via een trappetje het waterbassin in.
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Nee
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Ja de dieren hadden beide een iglohok en het waterbassin
Drinkwater aanwezig ja/nee	Waterbassin
Hygiëne	Water was helder en zaagsel en matten was schoon.
Ondergrond	Groene matten.

Circus d'Hiver

Algemene gegevens

Naam circus	Circus d'Hiver
Datum en tijd bezoek	28 december 2005
Plaats optreden	Roermond
Data optredens op die plek	Kerstvakantie
Circus bezocht door	Renske en Femke
Duur van de show	Ongeveer 3 uur
Bezoekersaantal	Volle zaal (theaterhotel Oranjerie) 800 mensen

Algemeen: Voor de aanvang van het circus hebben wij achter de schermen gekeken. Via dhr. Ton Rennings konden wij een aantal mensen spreken, zoals dhr Tom Dieck (roofdieren) en dhr. Ingo Stiebner (zeeleeuwen). Deze gesprekken erg kort en weinig informatief. In de show werden tijgers, leeuwen en zeeleeuwen gebruikt.

Het was een echte winterdag, het vroom en het had gesneeuwd.

Gegevens dieren

Algemeen

Soort	Tijgers
Aantal	2
Geslacht	?
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Beide dieren
Gebruikt voor ritjes/foto's	-
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	De dieren zagen er goed uit, geen verwondingen of littekens.
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	Eén dier lag te slapen de ander liep heen en weer.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Dieren hadden trailer van kleine vrachtwagen als verblijf. De oplaadklep werd gebruikt als uitloop naar buitenverblijf. De luiken aan kant buitenverblijf waren gesloten. De dieren keken uit op weg en loopbrug naar parkeergarage.
Geketend/aangebonden ja/nee	Nee
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	?
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	?
Hokken verbonden ja/nee	Het was één verblijf.
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	In het hok lag stro en zaagsel.
Privacy mogelijk (afzonderen van andere	De dieren hadden op dat moment niet de

dieren en van mensen)	mogelijkheid om naar buiten te gaan. Wel konden ze op de oplaadklep staan, welke helemaal open was (niet overdekt of zijkanten afgeschermd).
Drinkwater aanwezig ja/nee	Niet gezien
Hygiëne	Schoon
Ondergrond	Trailer met als vloerbedekking zaagsel en stro.

Algemeen

Soort	Leeuwen
Aantal	5
Geslacht	3 mannetjes, 2 vrouwtjes
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Alle dieren
Gebruikt voor ritjes/foto's	-
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	De dieren zagen er goed uit, geen verwondingen of littekens.
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	Dieren niet gezien in hun verblijf.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Dieren hadden trailer van grote vrachtwagen als verblijf. De oplaadklep werd gebruikt als uitloop naar buitenverblijf. De luiken aan kant buitenverblijf waren gesloten. De dieren keken uit op gebouw Theaterhotel.
Geketend/aangebonden ja/nee	-
Grootte verblijf totaal (lengte,breedte,hoogte)	?
Grootte hokken (lengte, breedte, hoogte)	?
Hokken verbonden ja/nee	Voor zover wij konden zien verschillende verblijven.
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	?
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	De dieren hadden op dat moment niet de mogelijkheid om naar buiten te gaan.
Drinkwater aanwezig ja/nee	?
Hygiëne	?
Ondergrond	Dhr. Tom Dieck vertelde dat de leeuwen vloerverwarming in de vrachtwagen hebben.

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	De dieren moesten het buitenverblijf delen met tijgers (2 dieren). Geen van diersoorten kon op dat moment naar buiten.

Bereikbaar (voor hoeveel dieren)	
Speel/afleidingsmateriaal aanwezig (beschrijf)	Er lagen verschillende houten krabpalen.
Privacy mogelijk (afzonderen van andere dieren en van mensen)	Geen
Drinkwater aanwezig ja/nee	Nee
Hygiëne	Schoon
Schaduw ja/nee	Ja van vrachtwagens (stonden in L vorm), maar niet van toepassing met koude winterweer.
Ondergrond	Stenen.

Optreden

Aantal dieren gebruikt	2 tijgers en 5 leeuwen
Performer	Tommy Dieck (zoon Tom)
Duur optreden	Ongeveer 10 minuten
Beschrijf inhoud act	Dieren komen binnen via luik. 1 dier krijgt tik met zweep, omdat hij blijft zitten na beloning en niet naar postament gaat. Mannelijke leeuw gaat op zitten, de andere twee mannetjes staan op trap. De leeuwinnen + tijgers springen erover heen. Tijger moet met voorpoten op laag postament leunen. Twee leeuwinnen springen erover heen op hoog postament. Dieren krijgen beloning + er wordt 'bravo' geroepen. Tommy een leeuw doen schijn aanval na. Tommy daagt leeuw uit. Geeft tijger een knuffel. Leeuwin + tijger moeten over 3 leeuwen springen. 2 leeuwen moeten op hoog postament zitten, de ander dieren mogen weg. Willen ze niet doen, dus krijgen een aantal tikjes met zweep. Met de laatste twee speelt hij en met een van de twee (als een na laatste ook weg mag) doet Tommy nog een langere schijnaanval. Waarna het dier beloning krijgt.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	De dieren zijn redelijk rustig en doen wat er van hun gevraagd wordt (soms na enig aandringen).
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Tommy Dieck is rustig en praat tegen zijn dieren. Ook begeleidt hij zijn dieren met lichaamstaal.
Gebruikte hulpmiddelen	Twee zweepen.

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Hij heeft de zweep in het begin bij 1 van de dieren gebruikt. Op het einde moeten er twee dieren blijven deze begeleidt hij met een aantal (zachte) tikjes naar hoge postament.
Taalgebruik en schreeuwen	Dieren worden rustig toegesproken.

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Er staat een heel hekwerk omheen met aan bovenzijde net.
Soort afscheiding	Metalen hekwerk
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja, Tom Dieck en ander personeel stonden

	bij uitgang piste en pistepersoneel.

Educatie

Educatieborden bij verblijven	-
Educatieve informatie tijdens de show	-

Algemeen

Soort	Zeeleeuwen
Aantal	3
Geslacht	1 man, 1 vrouw, 1 jong
Gecastreerd/gesteriliseerd	-
Gebruikt in optreden	Man en vrouw
Gebruikt voor ritjes/foto's	Nee
Tekens van mishandeling (littekens/wonden) (beschrijf)	Er waren geen tekenen van verwonding of littekens
Missend haar/veren (beschrijf)	-
Tekenen van ondervoeding	-
Tanden nog aanwezig ja/nee	-
Gedrag: stereotype of apathisch	Dieren hebben we niet gezien.

Huisvesting binnenverblijf

Soort huisvesting	Transport trailer, niet van binnen gezien.

Huisvesting buitenverblijf

Grootte (lengte, breedte, hoogte)	Geen buitenverblijf

Optreden

Aantal dieren gebruikt	2 (man en vrouw)
Performer	Ingo Stiebner
Duur optreden	Ongeveer 12 min
Beschrijf inhoud act	De dieren nemen plaats op 'Zeeleeuwen stoel' (noemen het in dit stuk postament), ze staan rechtop; op achternvinnen en leunen met voorvinnen op standaard. Man blijft staan, vrouwtje loopt met bal op neus, man applaudisseert. Beide op postament en balanceren op voorvinnen, krijgen beloning. Vrouw probeert bij man 2 ringen om nek te gooien. Mist eentje. Man pak hem van grond en doet hem bij haar om. Krijgen weer beloning. Vrouwtje brengt mannetje een grote bal en gaat weer op postament. Gooien over. Mannetje gaat van postament en gooit samen met Ingo Stiebner balletje over. Dan kust hij Ingo en loopt rechtop, leunend op Ingo een stuk samen achteruit. Krijgt beloning. Vrouwtje komt naar Ingo toe en glijdt naar trainer toe. Ligt aan voeten. Doet ze drie keer. Het mannetje balanceert 1 sec op 1 voorvin. Dan krijgen ze beide beloning.
Beschrijf gedrag en reactie van dieren	De dieren zijn enthousiast en willen wat doen.
Beschrijf gedrag en reactie van de performer	Ingo Stiebner beloont zijn dieren niet alleen met vis maar ook met woorden en een aai. Hij is enthousiast naar zijn dieren.

Gebruikte hulpmiddelen	Fluitje

Behandeling algemeen

Gebruik olifantenhaak, zweep enz.	Geen
Taalgebruik en schreeuwen	Er wordt rustig tegen de dieren gesproken.

Publieke veiligheid

Minimale afstand tot dieren	Pisterand
Soort afscheiding	Pisterand
Waarschuwborden ja/nee	Nee
Oplettend personeel	Ja bij ingang artiesten

Educatie

Educatieborden bij verblijven	Nee
Educatieve informatie tijdens de show	Nee